

Şam'da Eğitim Sorunu ve Tanzimat'ın Suriye'de Geçerli Kılınması Meselesi (1861)

Selçuk Akşin Somel

I-Giriş¹

Bu yazının konusu olan iki varak 1860 sonrasında Şam'da modern devlet eğitiminin temellerinin atılma sürecine ilişkin tarihsel bir estantaneyi yansıtan ve Meclis-i Vâlâ kaynaklı Şam valisine ve Maliye Nezâreti'ne yönelik hazırlanmış şukka taslaklarından ve Fuad Paşa'ya hitaben yazılmış bir şukkadan oluşmaktadır. Ele aldığımız belgeler Şam'da ilk kez bir rüşdiye mektebi açılmak suretiyle modern devlet eğitiminin temellerini oluşturmak ve bu sürece göz kulak olabilecek Mahmud Efendi adında Şam ulemasından bir yerel seçkinin Şam Okulları İdaresi müdürlüğüne atanmasıdır. Bir diğer konu yerel vakıfların durumu ve bunların denetlenmesi meselesidir. Bu makalede amaç söz konusu belgeleri tahlil etmek suretiyle Tanzimat döneminde Şam şehrine Osmanlı devlet eğitiminin girmesinde başat rol oynayan düşünce, kaygı ve etkenleri anlamak olacaktır. Ancak konunun bağlamını daha iyi kavramak üzere ilk önce Tanzimat dönemi reformları ve reform sürecinin Suriye'deki yansımalarını ele almak gereklidir.

3 Kasım 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayunu, esasen başlangıcı 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'na değin götürülebilecek kapsamlı bir devlet krizinin nihayetlenme noktasıdır. Söz konusu savaşı sonlandıran 1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması Osmanlı Devleti'nin kuzey komşusuna karşı toprak bütünlüğünü öz gücüyle koruyamadığının bir tescili olmuş, ayrıca dahilde âyânların imparatorluk merkezine karşı daha bir bağımsız davranma girişmelerinin başlangıcını teşkil etmiştir.² III.Selim'in başlattığı Nizam-ı Cedid reformları, daha sonra II.Mahmud'un taşra âyânlarının siyasi gücünü kırma süreci ve Yeniçeri Ocağı'nı ilga etmesiyle devletin merkeziyetçi otoritesi önemli oranda tesis edilmişti. Bundan sonra yeni bir devlet ve bürokrasi yapısı oluşturulmaya başlanmıştı.³ Ne var ki merkezi otorite, sivil toplumsal unsurların bastırılması pahasına gelişmesinden ötürü büyük ölçüde toplumsal meşruiyet tabanından yoksun kalmıştır. 1830 sonrasında başlayan Mısır krizi ile birlikte Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın komuta ettiği ordunun Filistin, Suriye ve Kütahya'ya değin Anadolu'daki başarılı ilerleyişi ve Anadolu kasabalarından heyetlerin İbrahim Paşa'ya giderek sadakatlerini ifade etmeleri sözü edilen siyasal meşruiyet sorununun bir belirtisi olarak görülebilir.⁴

¹ Bu araştırmanın hazırlanmasında belgeleri sağlayan Başbakanlık Osmanlı Arşivi yetkililerine ve İSAM'a en içten teşekkürlerimi borç bilirim.

² Halil İnalçık: "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", T.Naff and Roger Owen (haz.), *Studies in Eighteenth Century Islamic History* (Carbondale: South Illinois University Press, 1977), 27-52; Bruce McGowan, "The Age of the Ayans, 1699-1812", Halil İnalçık with Donald Quataert (haz.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (Cambridge; New York; Melbourne: Cambridge University Press, 1994), 662-663; Yuzo Nagata, *Tarihte Âyânlar. Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 33-51.

³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi. Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. V.Cilt, 7.baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999), 150-164; Stanford J.Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey (1808-1975)* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1977), 14-17, 19-22, 36-41.

⁴ Butrus Abu-Manneh, "The Islamic Roots of the Gülhane Rescript", a.y., *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century* (Istanbul: The Isis Press, 2001), 78-79; Sina Akşin, "1839'da Osmanlı Ülkesinde

II.Mahmud'un vefatından az sonra ilan edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu'ndaki can, ırz ve mal güvenliği vurgusu ve âdil yargı esası, başta merkez bürokrasisi olmak üzere tüm imparatorluk nüfusu ve bu meyanda taşra âyânları açısından da dolaylı bir varoluş güvencesi vermekteydi. Söz konusu gelişmenin toplumun farklı katmanlarının İstanbul'a yeniden ısınmasında etkili olduğu düşünülebilir.⁵ 1840 sonrasında önce muhassıllık meclisi, sonradan memleket meclisi diye bilinen yerel meclislerde âyânların ve diğer yerel ileri gelenlerin (ulema, ağa, şeyh) katılımının gerçekleşmesini de bu bağlamda mütalaa etmek mümkündür.⁶ Ancak Balkanlar, Anadolu ve Arabistan bölgelerinde yerel ileri gelenlerin taşra idaresine katılım koşullarının sağlanmasına karşın merkezileşme politikasının sürdürülmesi ve 1839 sonrasında başlanan reformlar uyarınca kadim yerel imtiyazların kaldırılması, yani özellikle vergide ve asker alımında eşitlik ilkesinin yürürlüğe konması çabaları taşra saatinde önemli hoşnutsuzluklara ve tepkilere neden olmuştur.⁷

Konumuz bağlamında Suriye ve çevresine bakacak olursak, 1831-1840 arasında söz konusu bölgenin Mısır işgali ve idaresi altında kadim yerel güç odaklarının büyük ölçüde etkisiz kılındığını biliyoruz. Suriye bölgesinde Tanzimat'ın habercisi sayılacak merkezileşme reformları ilk kez Mısır idaresi altında gerçekleştirilmiştir. Müslim-gayrı Müslim eşitliği uygulaması ve Hıristiyanların can ve ırz güvenliğinin sağlanması ilk defa söz konusu zaman diliminde görülmüştür.⁸ Ancak, Suriye'de Osmanlı merkezi idaresi 1840'da İngiltere'nin desteğiyle restore edildiğinde geleneksel güç dengeleri artık ortadan kalkmış, buna karşın Mısır'ın bölgeden çekilmesiyle ortaya çıkan otorite boşluğu Lübnan'da önce 1841-42'de, sonra 1849-52 devresinde, ve nihayet 1859-60'da Dürzi-Maruni çatışmalarına neden olmuştur. Bir yönüyle feodal güç çekişmesine dayalı, başka bir yönüyle dinsel nitelikli bu mücadeleler esasında Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun uygulanmasına ve merkezileşmeye tepki niteliği de arz etmektedir. 1861'e değin ne büyük devletlerin müdahaleleri ve ne de Bâb-ı Âli'nin 1842'de uygulamaya koyduğu Çifte Kaymakamlık sistemi bölgeye nihaî kerte kalıcı bir istikrar getirmemiştir.⁹ 1850'de Halep ve havalisinde zorunlu askerlik hizmeti getirildiğinde 1850-52 devresinde hem Halep'te, hem de Suriye'nin birçok yerinde bir kısım yerel ileri gelenin de desteğiyle ayaklanmalar başgöstermiştir. Aynı yıl ve yine Halep'te Hıristiyanlara eşit muamele dolayısıyla şiddet olayları patlak vermiştir. Bütün bunları Gülhane Hattı'nın uygulanmasına karşı yerel tepkilerden biri olarak görebiliriz.¹⁰

İdeolojik Ortam ve Osmanlı Devletinin Uluslararası Durumu", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri. Bildiriler*. Ankara, 13-14 Mart 1985 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), 5-12.

5 Abu-Manneh, "Islamic Roots", 95; Halil İnalçık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu", a. y., *Osmanlı İmparatorluğu. Toplum ve Ekonomi* (İstanbul: Eren, 1993), 357-358.

6 İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 28-45; Stanford Shaw, "The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876", a.y., *Studies in Ottoman and Turkish History. Life with the Ottomans* (İstanbul: The Isis Press, 2000), 190, 230-231.

7 Musa Çadircı, "Tanzimatın Uygulanması ve Karşılaşılan Güçlükler", *Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri. Bildiriler*. Ankara, 13-14 Mart 1985 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987), 97-104; Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*. İkinci baskı (New York: Gordian Press, 1973), 64; Stavro Skendi, *The Albanian National Awakening, 1878-1912* (Princeton: Princeton University Press, 1912), 20-27.

8 Moshe Ma'oz, *Ottoman Reform in Syria and Palestine 1840-1861. The Impact of the Tanzimat on Politics and Society* (London: Oxford at the Clarendon Press, 1968), 12-20, 88; Maurus Reinkowski, *Die Dinge der Ordnung. Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert* (München: R.Oldenbourg Verlag, 2005), 60-61.

9 Reinkowski, 61-68; Kamal Salibi, *Modern History of Lebanon* (London: Weidenfeld and Nicholson, 1965), 53-79, 86-105.

10 Ma'oz, 50, 81-84, 188, 190.

İşe inzibatî açıdan bakacak olursak, önemli bir husus genel asayiş ve güvenlik meselesiydi. Etkin bir nizami bir ordunun varlığı Suriye bölgesinde cılız kaldığı müddetçe yerel güç odaklarının reformlara karşı tepki vermeleri kaçınılmazdı. 1843'te imparatorluk çapında gerçekleştirilen ordu reformu neticesinde karargâhı Şam olmak üzere bir Arabistan Ordusu kurulmasına karşın sayısal mevcudu, bölgede asker alımının yarattığı tepkilerin de etkisiyle, hiçbir zaman yeterli bir düzeye ulaşamamıştır.¹¹ Kırım Savaşı dolayısıyla 1853'te Osmanlı orduları Tuna boyunda konsantre olduklarında Suriye'deki varolan nizami kuvvetlerin neredeyse tümü savaş bölgesine yönlendirildiğinden 1854-55 devresinde Suriye yeniden başboşluğa düşmüştür. Disiplinli nizami askerin bölgedeki azlığı ve bunun yarattığı asayişsizlik 1859 Lübnan iç savaşının ve 1860 Şam katliamının patlak vermesinde dikkate alınması gereken bir etkidir.¹²

Esasında 1839'dan Kırım Savaşı'nın bitimine değin olan zaman diliminde sadece taşra değil, aynı zamanda imparatorluğun merkezindeki siyaset de istikrardan uzaktı. Gülhane Hattı'nın mimarı Mustafa Reşid Paşa özellikle İngiltere'nin siyasi desteği dolayısıyla önemli ölçülerde siyasal nüfuz sahibi olsa dahi yeni reformlara ve Reşid Paşa'ya karşı oluşan saraya yakın damadlar grubunun direnişi reform sürecini sık sık kesintiye uğratmaktaydı.¹³ Aynı şekilde reformları tüm eyaletlerde arzu edildiği biçimde uygulayabilecek yetmişmiş insan kadrosu da henüz mevcut değildi. Reformların gerekliliğine içtenlikle inanmış, güvenilir, dürüst ve etkin, çalışkan ve eğitilmiş memur sayısı son derece sınırlıydı.¹⁴ 1839'dan başlayarak modern sivil okullar açılmasına karşın gerek okul ve gerekse mezunların sayısı 19.yüzyılın sonlarına değin yetersiz seviyede kalmıştır.¹⁵ Söz konusu kadro sıkıntısı ve aynı zamanda Reşid Paşa'nın enerjisinin büyük bir bölümünü damadlar grubuyla siyasal mücadeleye sarf etmesi ve zaman zaman görevden el çektirilmesi sözünü ettiğimiz zaman diliminde reformların imparatorluk çapında yeterli bir kapsam kazanmasını önlemiştir. Bu durum özellikle Arap eyaletleri ve Suriye için geçerliydi. Söz konusu devrede Suriye'de geleneksel iktidar odakları bölgesel nüfuzlarını ve reform karşıtı direnişlerini az çok devam ettirmeyi başarmışlardır.¹⁶

Kırım Savaşı Osmanlı siyasi tarihi açısından bir dönüm noktasını teşkil eder. Birincisi, Kırım Savaşı sürecinde reformcu kesimin öncülüğünü yapmakta olan Mustafa Reşid Paşa yerini Âli ve Fuad Paşalardan oluşan daha genç kuşak yeni bir ekibe bırakmak zorunda kalmıştır. Söz konusu yeni ekip Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa düzeninde yer etmesi konusunda daha kararlıydı.¹⁷ İkincisi ve daha önemlisi, Rusya'ya karşı Osmanlı'nın yanında yer almış olan Fransa, İngiltere, Avusturya ve Sardunya gibi müttefik güçlerin diplomatik baskılarıyla Osmanlı Devleti Şubat 1856'da Islahat Fermanı'nı yayınlanmak zorunda kalmıştır. Söz konusu ferman Müslüman ve gayri Müslim tebaa arasında kayıtsız şartsız hukukî eşitliği

¹¹ Tobias Heinzelmann, *Heiliger Kampf oder Landesverteidigung? Die Diskussion um die Einführung der allgemeinen Militärpflicht im Osmanischen Reich 1826-1856* (Frankfurt: Peter Lang, 2004), 251-268; Ma'oz, 46-55.

¹² Ma'oz, 51-53.

¹³ Butrus Abu-Manneh, "The Roots of the Ascendancy of Âli and Fu'ad Paşas at the Porte (1855-1871)", a.y., *Studies on Islam and the Ottoman Empire in the 19th Century* (Istanbul: The Isis Press, 2001), 116-120; Davison, *Reform*, 42-45; Shaw & Shaw, 69-71.

¹⁴ Davison, *Reform*, 64-65.

¹⁵ Ma'oz, 61,66. 19.yüzyıl Osmanlı eğitim konusunda bkz. Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908* (Leiden; Boston; Köln: Brill, 2001).

¹⁶ Timar sistemi resmen 1831'de lağvedilmiş olmasına karşın sipahilerin Suriye bölgesinde 1859'a değin varlıklarına dair bkz. Ma'oz, 80.

¹⁷ Abu-Manneh, "Ascendancy of Âli and Fu'ad Paşas", 119-124; Davison, *Reform*, 81-84.

getirmekte, yüzyıllardır Müslümanların gayrı Müslimler üzerindeki siyasi egemenliğine hukukî açıdan son vermekteydi.¹⁸ Söz konusu gelişmenin konumuz açısından önemi dolayısıyla elimizdeki belgelerle ilgisi bağlamında gayrı Müslimlere tanınan haklara daha yakından bakmakta yarar vardır.

Öncelikle, bundan böyle Müslimler ve gayrı Müslimler “birbiriyle kalbî vatandaşlık bağıyla bağlanmış” (*revâbit-i kalbiye-i vatandaşı ile birbirine merbut*) eşit yurttaşlar olacaklardı. Diğer bir deyişle, artık *millet-i hâkime* denen Müslümanlar ve *millet-i mahkûme* denen gayrı Müslimler arasında hukukî statü farkı kalmayacaktı. Fermana göre artık gayrı Müslimler gerekli yasal koşullara uymak koşuluyla devletin sivil ve askerî mekteplerine girmekte özgür olacaklardı. Bu yeni hakkın beraberinde getirdiği mantıksal sonuç artık gayrı Müslimlerin de ordu ve bürokrasiye girebilecekleri gerçeği idi. Ayrıca gayrı Müslimler eskisinden farklı olarak yasalar dairesinde serbestçe okullarını açabilip geliştirebileceklerdi.¹⁹

Görüldüğü üzere 16.yüzyıldan beri Sünnî İslâm’ın dünya çapındaki savunuculuğunu ve öncülüğünü yapmış olan bir imparatorlukta Şeriat’a temelden aykırı düşmek pahasına dinsel ayırım gütmeksizin herkesin yasa karşısında eşitliği ilkesi getirilmişti. Osmanlı Devleti’nin lâikleşmesi sürecinin önemli bir merhalesi olan bu yaklaşım aynı zamanda Osmanlılık siyasetinin de temel unsuru haline gelmiştir. Ne var ki gayrı Müslimlere verilen bu haklar imparatorluk dahilindeki Müslümanların önemli bir kısmı tarafından büyük bir hezimet, hatta neredeyse bir felâket olarak algılanmıştır.²⁰ Bu tarz bir algının ortaya çıkmasında diğer bir olası etken, 18.yüzyıldan itibaren dünya ekonomisi ile ilişkilerin sıkılaşmasıyla beraber özellikle Rum ve Ermeni cemaatleri dahilinde varlıklı tüccar zümrelerinin ortaya çıkması²¹ ve bu zümre mensuplarından birçoğunun yabancı pasaportlar edinerek kapitülasyon haklarından faydalanmak suretiyle iktisadi yaşamda rekabet üstünlüğüne kavuşmaları da yatıyordu.²² Üstüne üstlük Islahat Fermanı’nın sağladığı eşitlik gayrı Müslimlerin de askere alınmasını kapsamasına karşın uygulamada askerlik bedeli karşılığında bu yükümlülükten muaf olmuşlardı.²³ Diğer taraftan Islahat Fermanı’nın fiiliyata geçirilmesi o zamana değin dinsel mevcudiyetlerini geleneksel sembollerleriyle açıktan açığa ortaya koyamayan Hıristiyanların kamusal alanda varlıklarını gösterebilme olanağı da vermiştir (örneğin, kilise çanlarının Osmanlı şehirlerinde ilk defa Islahat Fermanı sonrasında işitilmeye başlanması veya Hıristiyanlar arasında haç gibi simgelerin açıkta taşınması). Bu gibi “eylemler” sözkonusu sembollerle o zamana değin bu şekilde açıktan açığa karşılaşmamış Müslüman halk açısından âdetâ kışkırtıcı ve hakaretâmiz bir nitelik arz etmiştir.²⁴ Söz konusu durumun yarattığı

¹⁸ 1856 Islahat Fermanı’nın tartışılması için bkz. Davison, *Reform*, 52-80; Selçuk Akşin Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Osmanlı Eğitim Düzeninde Dönüşümler”, *Savaşın Barişi: 150.Yıldönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, 2007), 68-69.

¹⁹ Somel, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı”, 70-72.

²⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*. Haz.Cavid Baysun. İkinci baskı (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1986), 67-69; Mümtaz’er Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu* (İstanbul: İletişim, 1991), 66-71.

²¹ Charles Issawi, “The Transformation of the Economic Position of the *Millet*s in the Nineteenth Century”, Benjamin Braude & Bernard Lewis (haz.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The Functioning of a Plural Society. Volume I. The Central Lands* (New York; London: Holmes & Meier Publishers, 1982), 261-285; Ma’oz, 182, 191; Kamal Salibi, *Modern History of Lebanon* (London: Weidenfeld and Nicholson, 1965), 94.

²² Roderic Davison, “Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century”, a.y. *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923. The Impact of the West* (Austin: University of Texas Press, 1990), 122; Ma’oz, 217.

²³ Leila Tarazi Fawaz, *An Occasion for War. Civil Conflict in Lebanon and Damascus in 1860* (Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1994), 100.

²⁴ Ma’oz, 203.

gerginlikle de bağlantılı olarak 1856'dan başlayarak İskodra, Maraş, Nablus, Cidde gibi imparatorluğun oldukça farklı coğrafyalarında bulunan kentlerinde Hıristiyanlara yönelik şiddet olayları patlak vermiştir.²⁵

Konumuz olan Suriye'ye baktığımızda, yukarıda da belirtmiş olduğumuz üzere Cebel-i Lübnan'da öteden beri varolan mezhepsel ve toplumsal çelişkiler 1859'da yeni bir Lübnan iç savaşına yol açmıştır.²⁶ Dürzîler ve Marunîler arasında tekrar zuhur eden çatışmalar gerek Hıristiyan ve gerekse Müslüman sivil halkın mülteci kitleleri halinde Şam şehrine sığınmalarına neden olmuş, bu durum şehrin yerli Müslüman ve Hıristiyan nüfus arasında tedirginliğin ve tansiyonun yükselmesine yol açmıştır.²⁷ İslam dünyasının geleneksel merkezlerinden biri olan Şam'ın dinen muhafazakâr halkı zaten Hıristiyan tüccar sınıflarının kültür ve refah itibarıyla kendilerini göstermelerine ve gösterişli malikâneler inşa etmelerini tasvip etmiyordu. Bir de buna Lübnan'dan Şam'a sığınan binlerce fakir Müslüman mültecinin sıkıntıları da eklenince Şam şehrinde özellikle fakir Müslüman kesiminde sınıfsal denilebilecek tepki ve hased duyguları güç kazanmıştı.²⁸ Zamanın Şam valisi Ahmed Nazır Paşa'nın bir mülkî ve askerî otorite sıfatıyla cemaatler arasında artan gerginlikler konusunda yeterince hassas davranmamasının da etkisiyle²⁹ Şam şehrinde 1860'da yaklaşık 5000 Hıristiyanın öldürüldüğü büyük bir Hıristiyan katliamı patlak vermiştir.³⁰

Lübnan iç savaşı ve bunu takip eden Şam katliamı üzerine Fransa, Suriye'deki Hıristiyanları koruma bahanesiyle Lübnan kıyılarına donanma ve askerî birlikler göndermiştir. Buna karşın hariciye nâzırı Fuad Paşa'nın büyük bir hızla Suriye'ye gelerek devlet kontrolünü yeniden tesis etmiş olması sonucunda söz konusu bireysel Fransız girişimi fazla etkili olamamıştır.³¹ Ne var ki Osmanlı Devleti bütün bu facialar dolayısıyla büyük devletlerin bölgesel reforma yönelik kolektif diplomatik teşebbüslerine engel olamamıştır. Büyük devletlerin Cebel-i Lübnan'ın geleceği konusunda Bâb-ı Âlî'ye uyguladıkları diplomatik baskılar neticesinde söz konusu bölge özel statülü özerk bir sancaka dönüştürülmüştür. Söz konusu sancağın mutasarrıfı Hıristiyan olacak, kendi özel jandarması bulunacak, ve vergi gelirinin önemli bir kısmı sancak dahilinde harcanacaktı.³²

Cebel-i Lübnan iç savaşı ve Şam katliamı, bir yandan söz konusu patlamalara neden olan koşullar açısından ve öte yandan da tehlikeli uluslararası neticeleri dolayısıyla Osmanlı yönetici kesimini şiddetle sarsmış olmalıdır. Bundan sonra Osmanlı Devleti'nin Suriye'de merkezi otoritenin varlığını daha bir güçlendirmek için sarf ettiği gayretler ve Tanzimat reformlarının uygulanmasına gösterdiği özen ele aldığımız bu hadiselerin yarattığı vahim sonuçları dolayısıyladır. İşte bu yazıda ele alınacak olan belgeler tam da bu bağlam çerçevesinde anlaşılmalıdır. Osmanlı idaresinin Şam'da eğitim meselesine eğilmeye başlaması Cebel-i Lübnan ve Şam'da esen toplumsal patlamalar sonrasında olmuştur.

Ele aldığımız belgelerin konusu Şam'da ilk kez bir rüşdiye mektebi açılmak suretiyle modern devlet eğitiminin temellerini oluşturmak ve bu sürece göz kulak olabilecek Mahmud Efendi

²⁵ Cevdet, *Tezâkir 1-12*, 89; *Tezâkir 13-20*, 51; Ma'oz, 29.

²⁶ Fawaz, 31-77.

²⁷ Fawaz, 79-80.

²⁸ Fawaz, 100; Ma'oz, 201, 231-232.

²⁹ Fawaz, 82-83, 84, 88, 144-147; Ma'oz, 234-236.

³⁰ Fawaz, 84-100, 132.

³¹ Fawaz, 101-131.

³² Engin Deniz Akarlı, *The Long Peace. Ottoman Lebanon, 1861-1920* (London; New York: Centre for Lebanese Studies and I.B. Tauris & Co, 1993), 31-41.

adında Şam ulemasından bir yerel seçkinin Şam Mektepleri İdaresi müdürlüğüne atanmasıdır. Bir diğer konu yerel vakıfların durumu ve bunların denetlenmesi meselesidir. Şam rüşdiye mektebinin açılması konusundaki iradenin 14 Rebiyülâhir 1278/19 Ekim 1861 tarihinde çıktığını biliyoruz.³³ Dolayısıyla inceleyeceğimiz varaklar padişah iradesinin neşredilmesinden beş ve yedi gün sonra hazırlanmıştır. Birinci varak padişah iradesinin çıkması üzerine Meclis-i Vâlâ'dan Şam valisi Emin Paşa'ya ve Maliye Nezâreti'ne hitaben yazılmış bir şukkadır. Diğer varak ise yine Meclis-i Vâlâ'dan Fuad Paşa'ya hitaben yazılmış bir şukkadır. Söz konusu iki varakın bulunduğu gömlek Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde A.MKT.MVL 1278 R 21, 134/33 kaydı altında bulunuyor.

II-Çerçeve Bilgiler

Metinleri tahlile başlamadan önce belgelerin kaynağı olan Meclis-i Vâlâ'nın ve metinlerde sözü geçen Meclis-i Maârif'in birer devlet organı olarak nitelikleri hakkında bazı bilgiler vermek gerekiyor. Ayrıca belgede adı geçen Fuad Paşa, Şam valisi Emin Paşa ve Mahmud Efendiler hakkında, söz konusu metinleri daha iyi anlamamızı sağlaması açısından, biyografik enformasyon sunmakta yarar vardır.

II.Mahmud'un saltanatı devresinde, 1838 yılında kurulan Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye devlet düzenlemeleri ve kamusal reformlar konusunda yetkili bir yasama meclisi ve bir yüksek yargı kurumuydu. Görev yetkileri zaman içerisinde değişikliklere uğramıştır. Ancak kurumsal varlığını sürdürdüğü 1868'e değin hiç değişmeksizin devam eden başat işlevi Tanzimat reformlarının uygulanması olmuş olup reformlara direnen idareciler ve devlet adamları Meclis-i Vâlâ'da yargılanmışlardır.³⁴ Temmuz 1861'de yapılan yeni bir düzenlemeyle Meclis-i Vâlâ'nın yetkileri güçlendirilmiş olup 14 Temmuz 1861'de Tanzimat'ın en kuvvetli kişilerinden birisi olan hariciye nâzırı Fuad Paşa'nın Meclis-i Vâlâ reisliğine atanması³⁵ söz konusu kurumun gücünü iyice artırmıştı. İlginçtir ki Fuad Paşa bu göreve getirildiği sırada Suriye'deydi ve bölgede Tanzimat reformlarının gerçekleştirilmesi çalışmalarına devam ediyordu. Kendisi henüz Suriye'deyken 22 Kasım'da sadrazam olmuştur. Fuad Paşa'nın İstanbul'a dönmek üzere Suriye'den ayrılması Aralık 1861'e rast gelmektedir.³⁶ Ele alacağımız şukkalarda tam da Fuad Paşa'nın Meclis-i Vâlâ reisi olduğu ve Suriye'de bilfiil görev başında bulunduğu zamana aittir. Dolayısıyla metinlerde ifade edilen görüşlerin Tanzimatçı reform anlayışını en yetkili ağızlardan temsil ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Belgelerde zikredilen Meclis-i Maârif, Maârif Nezâreti tesis edilmeden yirmi sene önce, zamanın eğitim reformlarını yürütmek ve gözetmek üzere 1846'da teşekkül etmişti. Bu meclisin kurulması ilk okullar haricindeki eğitim konularında yetkinin Şeyhülislâmlıktan, yani dinsel otoriteden çıkarak Bâb-ı Âlî'ye kaymasını göstermekteydi. İlk açılan rüşdiye mektepleri Meclis-i Maârif'in denetimi altındaydı. 1857'de Maârif Nezâreti kurulduğunda Meclis-i Maârif söz konusu bakanlığın ana karar alıcı birimi olarak Nezârete dahil olmuştur. Meclis-i Maârif üye bileşimi açısından gerek bürokratlar ve paşalardan, gerekse ulema

33 BOA I.MVL. 1278 R 21, 455/20388.

³⁴ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)* (İstanbul: Eren, 1993), 189-200, 217-218.

³⁵ Akyıldız, 215.

³⁶ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar I*. Üçüncü baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1982), 165; Orhan F.Köprülü, "Fuad Paşa, Keçecizâde", TDV İslâm Ansiklopedisi, XIII (İstanbul: İSAM, 1996), 203.

kökenli efendilerden oluşmaktaydı.³⁷ Elimizdeki belgelerde Maârif Nezâreti'nden bir kurum ve bir makam olarak söz edilmeyip Nezâretin bir alt organı durumundaki Meclis-i Maârif'in söz konusu olması bu meclisin kurumsal önemi açısından dikkat çekicidir.

İncelediğimiz metinlerde adı geçen kişiliklerden birisi Keçecizâde Mehmed Fuad Paşa'dır (1814-1869). Kendisi Tanzimat devrinin başlıca devlet adamlarından biri olup İstanbullu bir ulema ailesine doğmuştu. Mekteb-i Tıbbiye'den mezun olduktan sonra bürokrasideki kariyerine 1837'de Tercüme Odası'nda başlamıştır. 1852'ye değin çeşitli Avrupa elçiliklerinde görev yaptı. Bu görevlerinden birinde, 1849'da St.Petersburg'da bulunduğu esnada, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında başgösteren Macar ve Polonyalı mülteciler krizinin çözümünde büyük bir rol oynadı. Söz konusu başarısı Fuad Paşa'nın devletin en üst mertebelerine terfi etmesini sağladı. 1852'de hariciye nâzırı oldu. Kırım Savaşı'nın bitiminde artık Osmanlı siyasetinde söz sahibi durumunda olan iki kişiden biriydi (diğeri Âlî Paşa). 1856 ile 1869 arasında Fuad Paşa iki defa sadrazamlığa ve dört defa hariciye nâzırlığına atanmıştır. Bu devre dahilinde Fuad Paşa imparatorlukta idari reformların yürürlüğe konmasında, Osmanlı Devleti'nin Avrupa âhengine entegre olmasında ve Sultan Abdülaziz'in mutlakiyetçi eğilimlerine engel olmada kilit bir rol oynamıştır. Meslektaşları Âlî Paşa ile birlikte Osmanlılık siyasetinin ana direklerinden birisiydi.³⁸ Elimizdeki belgeler kaleme alındığı sırada Fuad Paşa, hariciye nâzırlığı ile Meclis-i Vâlâ reisliği sıfatlarını şahsında birleştirmiş halde, Lübnan iç savaşı ve Şam katliamı dolayısıyla olağanüstü yetkilerle Suriye havalisinde görev yapmaktaydı.

Vesikalarda söz konusu olan bir diğeri Emin Paşa hakkındaki bilgilerimiz Mehmed Süreyya Bey'in *Sicill-i Osmânî* 'si ile sınırlıdır. Emin Mehmed Paşa'nın (Müftüzâde) doğum tarihi bilinmiyor, vefat yılı ise 1874. Mahlası Muhlisî. İzmirli olup babası ulemadan Bayındırlızâde Mustafa Hasib Efendi idi. Fransızca öğrenerek *Tercüme Odası*'na girdi. 1837/38 sıralarında Viyana elçiliği ikinci katipliğine atandı. 1846'da Divân-ı Hümâyûn tercümanı oldu. 1851'de Sayda'ya gitti. 1855'te Meclis-i Vâlâ üyeliğine getirildi. Eylül 1860 sıralarında vezâret rütbesiyle Şam valisi oldu. Bu görevde iki seneden az kaldıktan sonra Trabzon'a vali atandı (1862). 1868'de Şûrâ-yı Devlet ticaret dairesi riyasetine atandı. Son görevi Trabzon valiliği idi (1871).³⁹

Ele alacağımız son kişilik Mahmud Efendi veya Mahmud Hamza Efendi'dir (1821-1887). Kendisi Şam müftüsü ve Hanefî fakihî idi. Şam'ın ileri gelen ulema ailelerinden Beytü'l-Hamza'ya mensup olup soyları Hz.Hüseyn'e uzandığından ailenin erkek bireyleri 942 yılından beri Şam'da nakîbüleşraflık yapmıştır. Hanefî olmaları bakımından Osmanlı ulema sisteminin bir parçası idiler. Mahmud Efendi geleneksel medrese eğitimi aldı. Öte yandan muhtemelen otodidakt bir biçimde modern deneysel bilimlerde sağlam bir temel edindiği anlaşılıyor.⁴⁰ Bu veri bize Mahmud Efendi'nin bir olasılıkla gayri Müslim okumuşlarla entelektüel bir ilişki içinde bulunduğunu düşündürmektedir. Mahmud Efendi 1844'den başlayarak Şam'da kadî niyabetinde bulunduktan sonra 1850'de mevleviyet payesine nail oldu. Bundan sonra Mahmud Efendi'nin yerel idarede yer aldığı ve Şam eyalet meclisi üyesi olduğunu görüyoruz. Böylelikle Osmanlı bürokrasisi ile ilişkisini kuvvetlendirdiği düşünülebilir. Bunun bir muhtemel sonucu olarak 1853'de Şam evkaf

³⁷ Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839-1908. Islamization, Autocracy and Discipline* (Leiden; Boston; Köln: Brill, 2001), 38-41.

³⁸ İnal, *Son Sadrazamlar I*, 165; Köprülü, "Fuad Paşa, Keçecizâde", 203.

³⁹ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*. Haz.Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), II, 478.

⁴⁰ Fawaz, 81-82.

müdürü ve vergi nâzırı olmuş, bunu takiben Meclis-i Zirâat riyasetine getirilmiştir. 1856'da İzmir payesine ulaştı. 1857'den sonra yeniden eyalet meclisine dahil oldu, ayrıca Defter-i Hakanî'nin başına getirildi. Bütün bu görevlerin yanısıra Mahmud Efendi ilimle meşgul idi; yazdığı *Dürrü'l-esrâr* tefsiri dolayısıyla kendisine sultan Abdülmecid tarafından dördüncü derece Mecidî nişanı bahşedildi. 1860'da Lübnan iç savaşı kıvılcımı Şam'a sıçrayıp Hıristiyan katliamına yol açtığına Mahmud Efendi pek çok Hıristiyanı koruması altına alarak Müslümanlarca öldürülmesini önledi, ayrıca öfkeli Müslümanları mümkün mertebe yatıştırmaya çalıştı. Söz konusu tutumundan ötürü zamanın Fransız imparatoru III.Napolyon tarafından ödüllendirildi. 1867'de Suriye vilayeti'nin kurulmasıyla birlikte Mahmud Efendi vilayet müftüsü oldu ve bu pozisyonunu vefatına değin sürdürdü. 1882'den başlayarak taşra sathında eğitim bürokrasisinin temelleri atıldığına Suriye vilayeti maarif meclisinin ilk reisi Mahmud Efendi oldu. Bu olgu sultan II.Abdülhamid'in Mahmud Efendi'ye siyaseten duyduğu güvenin de bir işaretidir. Aynı yıl Haremeyn payesine nâil oldu. Cevdet Paşa *Mecelle*'nin hazırlanması sırasında Mahmud Efendi ile işbirliği yapmıştı. Din ve hukuk sahasında birçok eser kaleme alan Mahmud Efendi Suriye bölgesinde portresinin yapılmasına izin veren ilk İslam âlimlerinden birisi olarak bilinmekte. Bundan ötürü zamanında ulema çevrelerinin eleştirilerine maruz kalmıştı.⁴¹ Bütün bu bilgiler Mahmud Efendi'nin sıra dışı bir âlim olduğunu göstermekte.

Belgelere geçmeden önce ele alacağımız vesikaların fiziksel betimlemesini yapmakta fayda vardır. 19 Rebiyülâhir 1278/24 Ekim 1861 tarihli birinci varak esasında bir müsvedde görünümündedir. Ana metin 17 satırdan oluşmakla birlikte üzerinde yapılmış çok sayıda iptaller ve eklenmiş çıkmalar bulunmakta. İptal edilmiş pasajları ve çıkmaları kendi iç mantığı bakımından okuyacak olursak gerçekte birbirine alternatif nitelikte üç ayrı metin karşımıza çıkmakta. İlk iki metin üzeri çiziktirmelerle iptal edilmiş olup ancak üçüncüsü nihaî metin niteliğindedir. Bunlardan iptal edilmiş olan birincisi içerik bakımından diğerlerine göre daha kapsamlıdır. Söz konusu metin iptal edildiği için resmen geçersiz olmakla beraber metni kaleme alan Meclis-i Vâlâ bürokratlarının siyasal kaygılarını ve dürtülerini açıkça ortaya koyması bakımından araştırmacıyı bilgilendirici mahiyettedir. Öyle görünüyor ki birinci metindeki ifadeler siyaseten uygun görülmeyerek büyük bir bölümü iptal edilmiş ve ikinci bir metin teşkil edecek çıkmalar eklenmiştir. Ancak burada da değişiklikler yapılarak üçüncü ve çok daha kısa, az ve öz, içeriği bakımından siyaseten problemsiz görünen nihaî bir metin ortaya çıkmıştır. Diğer bir deyişle, ilk taslak metin sıkı bir sansürden geçmiş olmalıdır. Karışıklık olmaması açısından bu üç metine kaleme alma sırasına göre 1, 2 ve 3 numaralı metinler diyeceğiz.

İkinci varaktaki metin Meclis-i Vâlâ'dan meclis reisi Fuad Paşa'ya bilgilendirme notu niteliğinde bir şukka olup 21 Rebiyülâhir 1278/26 Ekim 1861 tarihlidir. Bu varaktaki metin birinci varakta belirtilen konuların nihaî resmî formülasyonundan ibaret olup iptal edilen 1 ve 2 numaralı metinlerle 3 numaralı metin içeriklerinin kısmî bir sentezinden ibarettir. İkinci varaktaki bu metne biz 4 numaralı metin diyeceğiz.

Elimizdeki bu dört metni ele alırken ilk önce kronolojik sıra esasına uygun olarak her bir metnin orijinal Osmanlıcasından günümüz Türkçesine serbest bir çevirisini sunacağız. Sonra metinlerin orijinal Osmanlıcasının çevrimyazıları sunulacaktır. Bunun ardından metinleri

⁴¹Mustafa Baktır, "Mahmûd Hamza", *TDV İslam Ansiklopedisi*, XXVII, s.365-366; Ebul'ulâ Mardin, *Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa* (Ankara: Türkiye Diyânet Vakfı, 1996), 176-178; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî* III, 917.

pasajlar halinde tahlil edeceğiz. Daha sonra belgelerin tümünü tarihsel bağlamına oturtarak genel bir yorumlamaya tâbi tutacağız.

III-Metinlerin Günümüz Türkçesine Çevirisi

a.)1 Numaralı İptal Edilmiş Metnin Türkçesi (Birinci Varak)

[Fuad Paşa ve] Şam-ı Şerif Valisi Emin Paşa hazretlerine ve Maliye Nezâreti'ne
24 Ekim 1861

Osmanlı saltanatına bağlı bölgelerin çoğu mahallerinde rüşdiye mektepleri kurulmuş olup feyiz yayıcı padişah hazretleri sayesinde çocuklar ve halk evlâtları eğitim görmeye başlamışlardır. Böyle olduğu halde Şam şehrinde bazı hayır sahiplerinin gerçekleştirdikleri vakıf yatırımlarının bir parçası olan mektepler zamanla ilgisiz şahısların yemliği durumuna düşmüştür. Öte yandan diğer cemaatlere mensup çocuklar gerek cemaat tarafından açılmış ve gerekse yabancılarca yapılmış olan okullarda her tür fenni öğrenmektedirler. Üstüne üstlük İslam dilini baz almak suretiyle Arap edebiyatı birikiminin bile bütün bütün onların eline geçmesinin sonucu Şam'ın maliye ve mülkiye bürokrasisi Hıristiyan memurlarla dolmuştur. Buna karşın Müslüman çocukları sokaklarda sürünmektedirler. Dolayısıyla Şam'da bir rüşdiye mektebinin açılması ve Şam Mektepleri Müdürlüğü'ne merhum Arapkirli Ali Paşa'dan boşalan bin beşyüz kuruş'tan kendisine maaş tahsis edilmek suretiyle mevâlî-i kirâmdan ve Şam Meclisi üyelerinden Mahmud Efendi'nin atanması uygun olacaktır. Bu görevlendirmeye ilişkin olarak yüksek taraflarına (yani sadrazam Âlî Paşa'ya-S.A.S.) ulaşan 11 Mayıs 1861 tarihli ekselanslarının yazısı [müşir yazısı] ve tutanak Meclis-i Vâlâ'ya havale edildi. Esasında Şam'da bulunan mektepler aslî işlevlerinden uzaklaşmalarından ötürü teessüf olunacak bir haldedirler. İhsan bahş edici padişah hazretleri sayesinde sözü edilen mekteplerin vakfiyelerinde belirtilen koşullara uygun bir biçimde düzene sokulması ve bahsi geçen çocukların sağlam terbiye almaları için lüzumlu koşulların oluşturulması gerekmektedir. Bundan ötürü adı geçen mektebin (yani rüşdiye mektebinin-S.A.S.) bu şekilde kurulmasıyla beraber sözü geçen kişiden (yani Arapkirli Ali Paşa'dan-S.A.S.) boşalmış olan zikredilen maaştan bin kuruşun Mahmud Efendi'ye tahsis edilerek kendisinin sözü edilen müdürlüğe (yani Şam Mektepleri Müdürlüğü'ne-S.A.S.) atanması ve o meselenin (yani Şam'da eğitim meselesinin-S.A.S.) temel hususlarını netleştirmek zorunluluğu vardır. Bunun için başkanlığı adı geçen efendide olmak üzere mahallince bir komisyon teşkil edilmelidir. Gerek komisyonun resmî görevleri ve gerekse zikredilen mektebin kuruluş suretini, ve aynı zamanda vakıfların (Şam'daki-S.A.S.) mevcut durumlarını soruşturmaya ilişkin Meclis-i Maârif'ten bir yönerge kaleme alınması uygundur. Sözü edilen yönerge, sadrazamın tüm konularda sahip olduğu yanılmaz görüşleri ve hususan o yöre hakkında sahip olduğu kapsamlı bilgiler dolayısıyla ihtiyaca uygun biçimde eksikleri tamamlanmak ve bunun için gerekirse orada (yani Şam'da-S.A.S.) bir nizamname hazırlanmak üzere sadrazam nezdine gönderilecektir. Aynı şekilde keyfiyetin vali paşaya (Şam valisi-S.A.S.) ve maaş konusunun da Maliye Nezâreti'ne bildirilmesi görüşülüp uygun bulunmuş olup padişah iradesi [de şerefle yayınlanmıştır.] Keyfiyet adı geçen vali hazretleriyle sözü edilen Nezârete (yani Maliye Nezâreti'ne-S.A.S.) [bildirilip zikr olunan yönergenin zarfıyla sadrazam katına gönderilmiş olmasıyla padişah iradesinin gereğinin icra edilmesi çerçevesinde irade efendimindir.]

b.)2 Numaralı İptal Edilmiş Metnin Türkçesi (Birinci Varak)

[Fuad Paşa ve] Şam-ı Şerif Valisi Emin Paşa hazretlerine ve Maliye Nezâreti'ne
24 Ekim 1861

[Osmanlı saltanatına bağlı bölgelerin çoğu mahallerinde rüşdiye mektepleri kurulmuş olup feyiz yayıcı padişah hazretleri sayesinde çocuklar ve halk evlâtları eğitim görmeye başlamışlardır. Böyle olduğu halde Şam şehrinde bazı hayır sahiplerinin gerçekleştirdikleri vakıf yatırımlarının bir parçası olan mektepler zamanla ilgisiz şahısların yemliği durumuna düşmüştür. [çıkma 1] (ç1-1) Müslüman çocukları sokaklarda sürünmekte olduklarından orada bir rüşdiye mektebi kurulup Şam Mektepleri Müdürlüğü'ne merhum (ç1-2) Arapkırlı Ali Paşa'dan boşalmış olan bin beşyüz kuruştan bin kuruşun tahsis edilerek mevâlî-i kirâmdan ve Şam Meclisi üyelerinden (ç1-3) Mahmud Efendi'nin atanması Fuad Paşa Hazretleri tarafından yazı ile bildirilmiştir. Konu Meclis-i Vâlâ'da uygun bulunarak (ç1-4) padişahın da verdiği izinle irade yayınlanmıştır. İradenin kıymetli içeriğine uygun olarak mesele adı geçen hazretlere (maliye nâzırı, Şam valisi ve Şam ordu müşiri-S.A.S.) (ç1-5) bildirilmiş olmakla hazinece gereğinin yapılmasına himmet buyurulması.

c.) 3 Numaralı Geçerli Nihâî Metnin Türkçesi (Birinci Varak)

Şam Valisi Emin Paşa hazretlerine ve Maliye Nezâreti'ne
24 Ekim 1861

Şam'da bulunan mektebler esas işlevlerinden çıktığından Müslüman çocuklar öğrenim ve terbiye bakımından zor duruma düşmüştür. Dolayısıyla orada bir rüşdiye mektebi açılması ve merhum Arapkırlı Ali Paşa'dan boşalan bin beşyüz kuruştan tahsis yoluyla Şam Mektepleri Müdürlüğü'ne mevâlî-i kirâmdan ve Şam Meclisi üyelerinden Mahmud Efendi'nin atanması uygundur. Bu hususta Nâzır Bey hazretleri (maliye nâzırı-S.A.S.) tarafından yazışmalarla yapılan bildirim üzerine padişahın da verdiği izinle irade bu çerçevede ilişik kılınarak şerefle yayınlanmıştır. Keyfiyet⁴² sözü geçen paşa hazretleriyle Maliye Nezâreti'ne bildirilmiş olmakla gereğinin yapılmasına himmet buyurulmasını içeren yazı.

d.) 4 Numaralı Bilgilendirme Tezkeresinin Türkçesi (İkinci Varak)

[imza veya paraf (Bâbân ??)] fi 19 takdîm

Fuad Paşa Hazretlerine,

Şam'da bir rüşdiye mektebi açılması hakkında sadrazamın yüksek katından gelen yazışma zarflanmış evrakla beraber âdet olduğu üzere Meclis-i Vâlâ'da görüldükden sonra padişaha arz edildi. Gerçekten orada bulunan mektepler aslî işlevlerinden çıkmalarından ötürü teessüf olunacak bir halde bulunmaktadırlar. Dolayısıyla bunların vakfiyelerinde belirtilen koşullara uygun olarak orijinal hallerine döndürülmesi ile Müslüman çocukların iyi öğrenim ve terbiyeleri koşullarının gerçekleştirilmesi bir zorunluluktur. Bu cihetle yukarıda zikredilen rüşdiye mektebinin kuruluş biçimi ve açılışı Allah el-Hamd padişahın yüksek gayretinin eseri

⁴²[Çıkma 1] ve keyfiyet adı geçen hazrete (yani maliye nâzırı-S.A.S.) bildirilmiş olmakla hazinece gerekli işlem için himmet gösterilmesi.

ve sebatıyla Şam ülkesinde kendini ortaya koymakta olan ıslahat ve tanzimatın övgüye değer cümlesinden olacaktır. Bu suretle gereğinin yapılması ile beraber müdürlüğüne (yani Şam Mektepleri Müdürlüğüne-S.A.S.) yüksek taraflarından (yani sadrazamdan-S.A.S.) gelen yazılı bildirim üzere merhum Arapkırlı Ali Paşa'dan boşalan bin beşyüz kuruştan bin kuruş maaş ile mevâlî-i kirâmdan ve Şam Meclisi üyelerinden Mahmud Efendi'nin atanması konusunda padişah izni alınmıştır. Keyfiyet vali paşa hazretlerine (yani Şam valisine-S.A.S.) ve Maliye Nezâreti'ne bildirilecek ve sadrazam makamının yol ve tutumuna uygun olarak bunun esas hususlarının kararlaştırılması çerçevesinde adı geçen efendinin (yani Mahmud Efendi-S.A.S.) başkanlığında mahallinde bir komisyon teşkil olunacaktır. Bu komisyonun resmi görevlerini ve ayrıca mektebin kuruluş biçimini ve vakıfların içinde buldukları durumun soruşturulmasını içeren bir yönerge Meclis-i Maârif'te kaleme alınmıştır. Yönergenin eksikliklerinin tamamlanması ve gerekirse ayrıca bir nizamname düzenlenmesi hususu bilgisi zarfıyla gönderilmiş olmuş olup bu çerçevede irade efendimindir.

26 Ekim 1861

IV-Metinlerin Osmanlıca Çevrimyazısı

Pasajlarda karşımıza çıkan rakamlar varaklardaki orijinal metinlerin satır numaralarına denk gelmektedir. Köşeli parantez (yani [...]) içindeki ibareler sonradan üzeri çizilerek iptal edildiklerini bildirmektedir. Metinlerdeki dipnotlarda görülen ibareler ise orijinal metinde yapılan çıkmaları gösteriyor.

a.)1 Numaralı İptal Edilmiş Metin (Birinci Varak)

[Fû'âd Pâşâ ve] Şâm-ı Şerîf Vâlisi Emîn Pâşâ hazerâtına ve Mâliye Nezâret-i Celîlesine
Fî 19 Rebiyülâhir 78

[(1) Memâlik-i saltanat-ı seniyenin ekser mahallerinde rüşdiye mektepleri teşkiliyle sâye-i füyûzât-vâye-i Hazret-i Pâdişâhîde etfâl ve sıbyân-i ahâlî tahsîl-i (2) maârif etmekte olduğu hâlde Şâm-ı Şerîfde ba'zı eshâb-ı hayrâtın âsâr-ı vakfiyelerinden olarak mevcûd olan mektepler şunun bunun (3) yed-i me'âkilinde kalub milel-i sâire çocukları kendü taraflarından ve ecnebîler cânibinden yapılmış olan mekteplerde her nev'î fûnûnı tahsîl ettiklerinden fazla lisân-ı İslâmiyet (4) üzere 'Arabînin edebiyâtı bile bütün bütün ânların eline geçerek umûr-ı mâliye ve mülkiye kalemleri Hıristiyân ile dolmuş ve etfâl-ı Müslimîn (5) sokaklarda sürünmekte bulunmuş olduğundan] orada dahî bir mekteb-i rüşdiye küşâdıyle müteveffâ 'Arabkırlı 'Alî Pâşâdan münhal olan bin beşyüz guruştan kendüsüne (6) bil-tahsîs mekâtib-i Şâmiye müdürlüğüne mevâlî-i kirâmdan ve Şâm-ı Şerîf meclis â'zâsından fazîletlû Mahmûd Efendi'nin me'mûriyeti husûsına [dâ'ir fî gurre-i Zi'l-kade 77 (7) târihiyle resîde-i dest-i tekrîm olan tahrîrât-ı 'aliyelerıyla [müştîrîleriyle] mazbata Meclis-i Vâlâya led-el-havâle⁴³ ve vâki'a Şâm-ı Şerîfde kâ'in mektepler mevzi'-i aslîsinden (8) çıkarak teessüf olunacak bir hâlde bulunmalarıyla sâye-i ihsân-vâye-i Hazret-i Şâhenşâhîde mekâtib-i mezkûrenin şart-ı vâkıflarına tatbîkan yoluna (9) konularak⁴⁴ etfâl-i merkumenin hüsnü terbiyeleri esbâbının istihsâli lâzîmeden bulunmuş olduğundan mekteb-i mezbûrın olvechile teşkiliyle berâber mûmâ-ileyh⁴⁵ (10) münhâl olan sâlif üz-zikr maâşdan bin guruşunun kendüsüne tahsîsiyle

⁴³ Devletlû Nâzır Pâşâ Hazretleri taraflarından bâ-tahrîrât [iş'âr olunmasına].

⁴⁴ he'yet-i asliyelerine ircâ'ı ile.

⁴⁵ müteveffâ-yı.

mûmâ-ileyh Mahmûd Efendinin müdürlik-i mezkûre ta'yîni ve o maddenin mevâdd-ı (11) esâsiyesi kararlaştırmak⁴⁶ için riyâseti efendi-i mûmâ-ileyhde olarak mahallince bir komisyon teşkil olunacağından gerek komisyonun vazîfe-i me'mûriyeti (12) ve gerek mekteb-i mezkûrın sûret-i teşkilini ve evkaf-ı şerîfenin tahkîk-i keyfiyatını mübeyyin Meclis-i Maârifden bir kît'a ta'lîmât kaleme alınmış olduğundan ta'lîmât-ı (13) mezkûrenin zât-ı sâmilininin kâffe-i husûsâtda müsellemler olan ârâ-yı sâ'ibe ve husûsan olhavâlîce ma'lûmât-ı kâmileleri icâbınca led-el-hâce noksânları (14) ikmâl olunmak ve bunun için bir nizâmname iktizâ eder ise oraca yapılmak üzere savb-ı sâmililerine⁴⁷ irsâliyle berâber keyfiyetin Devletlû Vâlî Pâşâ Hazretlerine (15) ve ma'âş maddesinin dahî Mâlîye Nezâret-i Celîlesine bildirilmesi tezekkür ve tensîb olunmuş ve bi-istizân-ı irâde-i seniye-i Cenâb-ı Pâdişâhî [dahî olmerkezde (16) müte'allik ve şerefsüdü bıyurulmuş⁴⁸] ve keyfiyet pâşâ-yı müşârün-ileyh⁴⁹ hazretleriyle nezâret-i [müşârün-ileyhâya bildirilüb zikr olunan ta'lîmât leffen irsâl-ı seviye-i sâmi-i (17) âsafâneleri kılınmış olmağla ber-mücîb-i irâde-i seniye iktizâlarının icrâsı bâbında irâde efendimindir.]

b.) 2 Numaralı İptal Edilmiş Metin (Birinci Varak)

[Fû'âd Pâşâ ve] Şâm-ı Şerîf Vâlisi Emîn Pâşâ hazerâtına ve Mâlîye Nezâret-i Celîlesine Fî 19 Rebiyülâhir 78

[(1) Memâlik-i saltanat-ı seniye'nin ekser mahallerinde rüşdiye mektepleri teşkilîyle sâye-i füyûzât-vâye-i Hazret-i Pâdişâhîde etfâl ve sıbyân-i ahâlî tahsîl-i (2) maârif etmekde olduğu hâlde Şâm-ı Şerîfde ba'zı eshâb-ı hayrâtın âsâr-ı vakfiyelerinden olarak mevcûd olan mektepler şunun bunun (3) yed-i me'âkilinde kalub [çıkma 1] (ç1-1) tıfâl-ı Müslimîn sokaklarda sürünmekde bulunmuş olduğundan orada dahî bir mekteb-i rüşdiye teşkilîyle mekâtib-i Şâmiye müdürlüğüne müteveffâ (ç1-2) 'Arabkirli 'Alî Pâşâdan münhal olan bin beşyüz kuruşdan bin gurusunun bil-tahsîs mevâlî-i kirâmdan ve Şâm-ı Şerîf meclis â'zâsından (ç1-3) fazîletlû Mahmûd Efendi'nin ta'yîni Devletlû Fû'âd Paşa Hazretleri tarafından vuku'bulan iş'âr üzerine Meclis-i Vâlâda tensîb olunarak (ç1-4) bil-istizân-ı irâde-i seniye-i Cenâb-ı Pâdişâhî dahî olmerkezde müte'allik ve şerefsüdü bıyurulub mantûk-ı 'âlîsine] ve keyfiyet müşârün-ileyh hazerâtına (ç1-5) bildirilmiş olmağla hazînece dahî tesviye-i mukteziyesine himmet bıyurulması.

c.) 3 Numaralı Geçerli Nihâf Metin (Birinci Varak)

Şâm-ı Şerîf Vâlisi Emîn Pâşâ hazerâtına ve Mâlîye Nezâret-i Celîlesine Fî 19 Rebiyülâhir 78

(1)Şâm-ı Şerîfde kâ'in mektepler vaz'-ı aslîsinden çıkarak etfâl-i Müslimîn ta'allüm ve terbiyece ducâr-ı müşkilât olmakda olduklarından (5) orada dahî bir mekteb-i rüşdiye küşâdiyle müteveffâ 'Arabkirli 'Alî Pâşâdan münhal olan bin beşyüz gurusunun kendüsüne (6) bil-tahsîs mekâtib-i Şâmiye müdürlüğüne mevâlî-i kirâmdan ve Şâm-ı Şerîf meclis â'zâsından fazîletlû Mahmûd Efendi'nin me'mûriyeti husûsına (7) Devletlû Nâzır Bey Hazretleri taraflarından bâ-tahrîrât (8) vuku'bulan iş'âr üzerine (11) bil-istizân-ı (15) irâde-i seniye-i

⁴⁶ mezkûr müdürlüğe ta'yîni [Meclis-i Vâlâ] husûsuna Meclis-i Vâlâ kararı üzerine.

⁴⁷ savb-ı sâmi-i âsafânelerine.

⁴⁸ [çıkma 2] (ç2-1) Fû'âd Pâşâ Hazretlerine (ç2-2) Şâm-ı Şerîfde dahî bir mekteb-i rüşdî (ç2-3) teşkilîyle müdürlüğüne.

⁴⁹ vâlî-i müşârün-ileyh.

Cenâb-ı Pâdişâhî (16) müte‘allik ve şerefsudûr bıyurulmuş ve keyfiyet⁵⁰ Pâşâ-yı müşârün-ileyh hazretleriyle Nezâret-i Celîle-i Mâliye bildirilmiş (17) olmağla (18) iktizâ-yı hâlin icrâsına himmet bıyurulması siyâkında şukka.

d.) 4 Numaralı Bilgilendirme Tezkeresi (İkinci Varak)

[imza veya paraf (Bâbân ??)] fi 19 takdîm

Fû’ad Pâşâ Hazretlerine,

(1)Şâm-ı Şerîfde dahî bir mekteb-i rüşdî küşâdı hakkında resîde-i dest-i tekrîm olan tahrîrât-ı ‘aliyye-i âsafâneleri evrâk-ı melfûf ile berâber hasb el-‘âde Meclis-i Vâlâda (2) görüldükden sonra led-el-‘arz manzûr-ı ‘âlî-i Pâdişâhî bıyuruldu Vâkı‘a orada kâ’in mektebler vaz‘-ı aslîsinden çıkararak teessüf olunacak bir hâlde bulunduğu (3) ve binâen ‘aleyh bunların şart-ı vâkıflarına tevfikân heyet-i asliyelerine ircâ‘ı ile etfâl-ı müslimînün hüsnü ta‘allüm ve terbiyeleri esbâbının istihsâli lâzımeden olduğu cihetlerle [sic !] sâlif üz-zikr mekteb-i (4) rüşdînin sûret-i teşkîl ve küşâdı Allah el-Hamd eser-i himmet-i bülend ve sebet-i dâverîleriyle hittâ-i Şâmiyede ser-nümâ-yı zuhûr olmakda olan ıslâhât ve tanzîmâtın (5) cümle-i cemîlesinden olacağından olvechile icbâbının icrâsı ile berâber müdürliğine dahî iş‘âr-ı ‘âlîleri üzere müteveffa ‘Arabkîrli ‘Ali Paşadan münhal bin beşyüz kuruşdan bin kuruş (6) ma‘âş ile mevâlî-i kirâmdan ve Şâm-ı Şerîf meclis â‘zâsından fazîletlû Mahmûd Efendinin ta‘yîni makrûn-ı müsâ‘ade-i seniye olarak keyfiyet devletlû Vâlî Pâşâ (7) Hazretlerine Mâliye Nezâret-i celîlesine bildirilmesine ve revîş-i inhâ-yı sâmi-i dâverîlerine nazaran bunun mevâdd-ı esâsiyesinin kararlaştırılması zımnında efendi-i mûmâ-ileyhin (8) riyâsetiyle mahallince bir komisyon teşkîl olunacağından bu komisyonun vezâ‘if-i me‘mûriyetini ve gerek mektebin sûret-i teşkîlini ve evkaf-ı şerîfenin (9) tahkîk-i keyfiyyâtını mübeyyin meclis-i maârifden kaleme alınan ta‘lîmât led-el-hâce noksanları ikmâl olunmak ve iktizâ eder ise bir nizâmnâme dahî tanzîm bıyurulmak üzere leffen irsâl kılınmış olmağla olbâbda irâde efendimindir.

fi 21 Rebiyülâhir sene 78

V-Metinlerin Tahlili

Bu kısımda metinlerin Osmanlıca çevrimyazılı orijinal pasajları dikkate alınarak tarihsel içerikleri bakımından analiz edilecek ve metinler karşılaştırılacaktır. Ancak burada ağırlık birinci varakta bulunan iptal edilmiş 1 numaralı metin ve ikinci varakta bulunan 4 numaralı metine verilecektir. Zira söz konusu iki belge içerik bakımından en fazla bilgi ve ayrıntıyı içermekte olup diğer iki belge diğerlerinin kısmî tekerrüründen ibarettir.

Orijinal pasajlar italikle verilmiş olup küçük romen rakamıyla belirtilmiş her bir pasajın altında tartışması yapılacaktır.

a.)1 Numaralı İptal Edilmiş Metnin Tahlili (Birinci Varak)

⁵⁰[Çıkma 1] ve keyfiyet müşârün-ileyh hazerâtına bildirilmiş olmağla hazînece dahî tesviye-i mukteziyesine himmet bıyurulması.

i-[Fû'âd Pâşâ ve] Şâm-ı Şerîf Vâlisi Emîn Pâşâ hazerâtına ve Mâliye Nezâret-i Celîlesine Fî 19 Rebiyülâhir 78

24 Ekim 1861/19 Rebiyülâhir 1278 tarihli birinci iptal edilmiş metin Şam valisi Emin Paşa ve Maliye Nezâreti'ne hitaben kaleme alınmıştır. İlk kaleme alındığı sırada hariciye nâzırı ve Meclis-i Vâlâ reisi Fuad Paşa'ya da hitap edildiği halde sonradan paşanın adının üzeri çizilmiştir.

ii-[(1) Memâlik-i saltanat-ı seniyenin ekser mahallerinde rüşdiye mektepleri teşkîliyle sâye-i fiyûzât-vâye-i Hazret-i Pâdişâhîde etfâl ve sıbyân-i ahâlî tahsîl-i (2) maârif etmekde olduğu hâlde

Metin ilk olarak Osmanlı topraklarının çoğu bölgesinde rüşdiye mekteplerinin açılmış olduğu ve maarifperver padişah sayesinde halk çocuklarının okul eğitimi görebildikleri saptamasıyla başlıyor. Bu saptama ilginç, zira 1861 sıralarında ancak Balkanların bazı bölgelerinde ve ancak eyalet ve sancak merkezleri seviyesinde rüşdiye mekteplerine rastlanıyordu. Anadolu'ya baktığımızda ise aynı saptamayı dahi yapmak zordur. Kaza seviyesine gelince, bu yıllarda kazalarda rüşdiye mektepleri ne Balkanlarda, ne de Anadolu'da yaygınlaşmıştı.⁵¹ Dolayısıyla metnin başlangıcındaki bu ifadeyi retorik bir anlatım olarak kabul etmek daha doğru olacaktır.

iii-Şâm-ı Şerîfde ba'zı eshâb-ı hayrâtın âsâr-ı vakfiyelerinden olarak mevcûd olan mektebler şunun bunun (3) yed-i me'âkilinde kalub

Bundan sonra Şam'daki eğitimin durumu konusunda tespitlere geçildiğini görüyoruz. İlk olarak hayır sahibi kişilerin kurdukları vakıflara bağlı mekteplerin zaman içerisinde ilgisiz insanların meşru sayılması olanaksız geçim kaynaklarına dönüştüğü konusunda bir şikâyetle karşılaşmaktayız. Söz konusu gözlem esasında sadece Şam değil, muhtemelen imparatorluğun pek çok vakfı için söz konusuydu. Zira bir çok halde yerel vakıflar topluma hayır hizmeti sunmaktan öte varlıklı ailelerin servetlerini korumalarını sağlayan meşru bir araç ve bu meyanda mahalli güç unsurlarının finansmanı için bir mekanizma niteliğini kazanmıştı.⁵²

iv-milel-i sâire çocukları kendü taraflarından ve ecnebîler cânibinden yapılmış olan mekteblerde her nev'i fûnûnı tahsîl etdiklerinden fazla

Bu şikâyetle birlikte Müslüman olmayan çocukların gerek yerel cemaatler tarafından açılmış okullar, gerekse yabancıların yaptırdığı okullarda her türlü bilimi okuma olanağına sahip olduklarının altı çiziliyor. Söz konusu ifadenin gerçekte doğruluk payı sınırlıdır. Zira İstanbul, İzmir, Selânik, Beyrut gibi bazı merkezlerde dahi eğitim kalitesi yüksek sayılabilecek cemaat okulları ve yabancı kuruluşları pek azdı. Robert College'in öncülü olan okul 1861'de henüz kurulmamıştı. Beyrut'taki Syrian Protestant College ancak 1866'da tesis edilecektir. O sıralarda mevcut cemaat okulları ağırlıklı olarak kendi yerli dinsel kültürlerini çocuklarına aktarmak ve yabancı okulları ise misyonerlik davasını güttükleri mezheplerini – Katoliklik veya Protestanlık – yaymak üzere eğitim vermekteydiler. O yıllarda matematikte dört işlem

⁵¹ Somel, *Modernization*, 65-70.

⁵² John Robert Barnes, *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire* (Leiden: E.J.Brill, 1986), 44; Ruth Roded, "Tradition and change in Syria during the last decades of Ottoman rule: The urban elite of Damascus, Aleppo, Homs and Hama, 1876-1918". Doktora tezi (University of Denver, 1984), 95.

aritmetiğin ötesinde fen bilimleri eğitimi veren yabancı kurumu sayısı çok sınırlıydı.⁵³ Dolayısıyla Meclis-i Vâlâ'nın yerel cemaat okulları ve yabancı okulları hakkında sarf ettiği bu ifade yine retorik nitelikli olmalıdır.

v-lisân-ı İslâmiyet (4) üzere 'Arabînin edebiyâtı bile bütün bütün ânların eline geçerek umûr-ı mâliye ve mülkiye kalemleri Hıristiyân ile dolmuş

Yukarıdaki ifadede gayrı Müslim okullarında İslâmın dili olan Arapçanın ciddî biçimde okutulması suretiyle bu eğitim kurumlarının Arap edebiyatı öğretimini “ellerine geçirdikleri” vurgulanmakta. Bu saptamaya göre Müslim okullarında doğru düzgün Arapça eğitimi görülmediği ve Arap edebiyatının doğru düzgün okutulmadığı iddiası söz konusudur. Gerçekten de misyoner okullarını Müslüman mekteplerinden karşılaştırmalı olarak üstün kılan hususlar birincilerin çocuklara ana dillerinde, yani yaşayan bir Arapça temelli ve güncel Suriye Arap yazınına baz alarak eğitim vermeleri, ve ayrıca da Fransızca, İngilizce gibi modern ve pratik kullanım alanı yaygın bir yabancı dil öğretmeleri idi.⁵⁴ Dolayısıyla söz konusu yabancı okullarda eğitim gören çocuklar hem gündelik Maşrık Arapçasını okuyup yazmada ve gündelik işlemlerde kullanmada, hem de yabancı dil bilgisi bakımından geleneksel Müslüman mekteplerinde eğitim görenlere oranla avantaj sahibiydiler. Öte yandan Müslüman mekteplerinde eğitim Kuran-ı Kerim Arapçası'na dayalı, skolastik ve dünyevî yararı sınırlı bir ibadet dili bazında yürütülmekteydi, ve dolayısıyla da mezunlarının çağdaş Arapça veya Osmanlıca okuma yazma yetenekleri sınırlıydı.⁵⁵ Bundan dolayıdır ki bürokrasiye veya yerel yönetime yabancı okullardan mezun Hıristiyanların kabul edilmesi çok da şaşılacak bir durum olmamalıdır. Ancak yukarıdaki ifadede, Hıristiyanların Şam eyaletinin yerel idaresini oluşturan maliye ve mülkiye şubelerini “doldurdukları” konusunda yakınılması dikkate değerdir. Burada üzerinde durulması iki husus söz konusudur. Birincisi, 1856 Islahat Fermanı'na göre gayrı Müslimler Müslümanlarla eşit haklara sahip olmalarından ötürü bürokrasiye girme konusunda bir sınırlamanın söz konusu olmaması gerekiyordu. Ne var ki yukarıdaki ibare Meclis-i Vâlâ'nın Hıristiyanların bürokrasiye girmeleri gerçeği karşısında âşikâr bir huzursuzluk içinde olduklarına delâlet etmekte. İkinci husus ise Hıristiyanların Şam yerel idaresindeki varlıklarının gerçekte ne boyutta olduğu meselesidir. İfadeye nazaran Hıristiyanlar maliye ve mülkiye kalemlerini “doldurmuş”lardı. Söz konusu ibare bir abartı gibi görünse dahi Lübnanlı tarihçi Leila Fawaz'ın araştırması yerel idaredeki memurların çoğunluğunun Hıristiyan olduklarını gösteriyor. Adı geçen tarihçiye göre bu öylesine yüksek bir orandı ki Şam'da Hıristiyanlara yönelik katliam dedikoduları zuhur ettiğinde Hıristiyanların büyük bir kısmı işe gitmediklerinden dolayı yerel idarenin işleyişi sekteye uğramıştı.⁵⁶

vi-ve etfâl-ı Müslimîn (5) sokaklarda sürünmekte bulunmuş olduğundan]

Söz konusu ibarede, Hıristiyan çocukları böylesine başarılar sergilerken bunun tam aksi olarak Müslüman çocukların zamanlarını başıboş geçirmekte veya düşkün bir halde sokaklarda sürünmekte olduklarının altı çiziliyor. Burada yine retorik bir ifade söz konusu

53 Akşin Somel, *Das Grundschulwesen in den Provinzen des Osmanischen Reiches während der Herrschaftsperiode Abdülhamid II* (Egelsbach; Frankfurt; Washington: Hänsel-Hohenhausen Verlag, 1995), 221-223, 240, 283-285.

54 Somel, *Grundschulwesen*, 268-275, 285-296.

55 Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türk Maarif Tarihi*. I-II İkinci baskı (İstanbul: Eser Kültür, 1977), 70 dn.2, 84, 462, 463.

56 Fawaz, 83. Aynı şekilde bkz. Ma'oz, 192-193.

olabilir. Müslümanların geleneksel mekteplerinde modern çağın gereklerine uygun eğitim görmedikleri aşikar olmakla beraber birçok hali vakti yerinde Müslüman ailesinin çocuğunu yabancı okullarına gönderdiği biliniyor.⁵⁷ Üstelik tüm Müslüman çocuklarına az çok bir eğitim verildiğini varsaysak bile bir iş olanağı seçeneği olarak yerel idarede mevcut olabilecek kadro sayısının sınırsız boyutlarda olamayacağı göz önünde bulundurulursa tüm mezunların o devirde hangi iş yerlerinde istihdam edileceği sorusu karşımıza çıkacaktır. Dolayısıyla burada esas sorun işsiz Müslüman çocuklarının büyük bir kısmını istihdam edebilecek bir Müslüman özel girişimci kesimin var olup olmadığı meselesinde düğümlenmekteydi.

vii-orada dahî bir mekteb-i rüşdiye küşâdıyle

Metinde yukarıda ifade edilen rahatsızlıklar dile getirildikten sonra çözüm çarelerinden biri olarak Şam'da bir rüşdiye mektebi açılması kararını görüyoruz. Rüşdiye türü Osmanlı devlet okullarının esas gayesi devlete iyi eğitilmiş memur yetiştirmektir. Taşrada açılan bu tür okullara daha çok yerel seçkinlerin çocuklarının kaydolduğu tahmin edilebilir.⁵⁸ Bu bakımdan rüşdiyelerin birer eğitim kurumu olarak yörede gerçekleştireceği toplumsal etki ancak uzun vadede, özellikle de seçkin çocuklarının “iyi” birer Osmanlıya dönüşmesi ve bunun yaratacağı siyasal sonuçlar bağlamında görülebilirdi. Nitekim, aşağıda da görüleceği üzere, Meclis-i Vâlâ'nın tek çözüm kararı bir rüşdiye mektebi kurmak değildi.

viii-müteveffâ 'Arabkirli 'Alî Pâşâdan münhal olan bin beşyüz guruşdan kendüsüne (6) bil-tahsîs mekâtib-i Şâmiye müdürliğine mevâlî-i kirâmdan ve Şâm-ı Şerîf meclis â'zâsından fazîletlû Mahmûd Efendi'nin me'mûriyeti husûsına

Burada, metinlerin kaleme alındığı tarihe yakın bir zamanda vefat ettiği anlaşılan Arapkirli Ali Paşa'nın boşalan maaşı Şam Mektepleri Müdürlüğü'ne atanması kararlaştırılan ve mevâlîden bir ulema olup Şam Meclisi üyesi bulunan Mahmud Efendi'ye aktarılması kararı belirtilmektedir. Bu noktada karşımıza önemli bazı veriler çıkmakta. Öğreniyoruz ki bir Şam Mektepleri Müdürlüğü oluşturulması ve bir de müdürünün atanması söz konusu. Diğer bir deyişle, Şam'daki mevcut eğitim kurumlarının devlet gözetimi altına alınması gerekli görülmekteydi. Burada hedef olan eğitim kurumları İslam medreseleri ve vakıf mektepleri olmalıydı. Söz konusu müdürlüğe atanması kararlaştırılan Mahmud Efendi'nin Şam ulemasına mensup olması bu tahmine güç vermektedir. Daha önceden de belirtildiği üzere Mahmud Hamza Efendi sıradan bir ulema değildi ve modern bilimlere ilgisi kuvvetliydi. Öyle görünüyor ki zamanın iktidarı bir olasılıkla Mahmud Hamza Efendi'den Şam'daki geleneksel Müslüman mekteplerinin reforme edilmesinde aktif bir katkı beklemekteydi. Aşağıdaki ifadelerde de görüleceği üzere rüşdiye mektebi konusundan daha fazla söz edilmemekte, buna karşın ağırlıklı konu olarak Şam Mektepleri Müdürlüğü adı altında bir okullar idaresinin kurulması konusu ele alınmaktadır. Ancak olgusal olarak biliyoruz ki böyle bir idare gerçekte 1877'ye değin kurulmamıştır.⁵⁹

⁵⁷ Abdul Latif Tibawi, *American Interests in Syria 1800-1901. A Study of Educational, Literary and Religious Work* (Oxford: Clarendon Press, 1966), passim.

⁵⁸ Somel, *Modernization*, 166-167.

⁵⁹ Somel, *Modernization*, 95,99. Ayrıca bkz. Randi Deguilhem, “State Civil Education in Late Ottoman Damascus: A Unifying or a Separating Force?”, Thomas Philipp ve Birgit Schaebler (haz.), *The Syrian Land. Processes of Integration and Fragmentation in Bilad al-Sham from the 18th to the 20th Century* (Stuttgart: Franz Steiner, 1998), 232.

ix-[dâ'ir fî gur-re-i Zi'l-kade 77 (7) târihiyle resîde-i dest-i tekrîm olan tahrîrât-ı 'aliyeleriyle [müşîrîleriyle] mazbata Meclis-i Vâlâya led-el-havâle

Yukarıdaki ifade Şam Mektepleri Müdürlüğü'ne Mahmud Efendi'nin atanması kararını bildiren 1 Zilkade 1277/11 Mayıs 1861 tarihli müşirlik yazısı, yani Arabistan ordusu kumandanının yazısının ve zabıt belgesinin Meclis-i Vâlâ'ya havale edilmiş olduğu bilgisini içermekte. Karar sultan Abdülmecid tarafından sınırsız yetkilerle donatılmış olan Fuad Paşa Şam'da bulunduğu sırada alınmış olmalıdır. Dolayısıyla Arabistan ordusu kumandanından gelen yazı gerçekte Fuad Paşa'nın direktifiyle yazılmış olmalıdır. Söz konusu karara dair bir mazbatadan söz edilmesi meselenin Şam Meclisinde tartışıldığı ve meclisin bir katkısının bulunduğu dair bir gösterge olabilir. Eğer bu varsayım doğruysa biz incelediğimiz bu metinlerdeki düşünce ve önerilerin sadece merkezin ve Meclis-i Vâlâ'nın belirlediği politikardan değil, aynı zamanda yerel koşulların, deneyimlerin ve iç savaşın yarattığı bir gereklilik halinden de neşet ettiğini düşünebiliriz.

x-ve vâkı'a Şâm-ı Şerîfde kâ'in mektebler mevzi '-i aslîsinden (8) çıkararak teessüf olunacak bir hâlde bulunmalarıyla

Sözü geçen ifadede Şam'da bulunan Müslüman mekteplerinin aslında bulunmaları gereken konumlarından çıkarak esef edilmesi gereken bir duruma düştükleri vurgulanıyor. Burada İslam mekteplerinin buldukları kötü durum hakkında okuyucuya daha yakından bir bilgi verilmiyor. Ama biz aynı metinde sözü edilen yerli Hıristiyan ve misyoner eğitiminin “başarılarından” yola çıkarak burada kastedilmek istenen anlam konusunda dolaylı bir çıkarsamada bulunabiliriz. Buna göre gayri Müslim okullarında her türlü fen ve dünyevî bilgiler öğretiliyordu ve dolayısıyla da başarılı eğitim veren bu okullardan mezun Hıristiyanlar yerel idarenin çoğu makamını “doldurmuşlardı”. Oysa İslam mekteplerinde okusalar dahi Müslüman çocukları yetersiz eğitim almalarından ötürü iş bulamıyorlar ve sokaklarda sürünüyorlardı. Dolayısıyla İslam mekteplerinin esef edilecek hali burada verilen eğitimin düşük seviyesinden kaynaklanıyordu. Söz konusu algılamının Osmanlı Devleti tarafından ciddiye alındığı konunun Meclis-i Vâlâ metnine yansımından anlaşılıyor. Belki Fuad Paşa'nın görüşüne göre 1860 Şam katliamının bir sebebi boşta kalan Müslümanların hali vakti yerinde ve iş sahibi Hıristiyanlara karşı oluşmuş olan kin hislerinden kaynaklanıyordu. Burada tartışılması gereken son bir husus söz konusu İslam mekteplerinin orijinal hallerinden (*mevzi '-i aslîsinden*) çıktıkları iddiasıdır. Ama şunu sorgulamak gerekiyor: Gerçekten İslam mektepleri zaman içerisinde yozlaştıkları için mi bu denli yetersiz bir duruma düşmüşlerdi, yoksa acaba sundukları geleneksel eğitim artık değişen zaman ve koşullara mı uyum sağlayamıyordu? Aşağıda belirtilecek argümanlarda da göreceğimiz üzere, muhtemelen her iki etken de birarada gözönünde bulundurulmalıdır.

xi-sâye-i ihsân vâye-i Hazret-i Şâhenşâhîde mekâtib-i mezkûrenin şart-ı vâkıflarına tatbikan yoluna (9) konularak

Burada, padişahın ihsan dolu desteğiyle İslam mekteplerinin bağlı oldukları vakıfların vakfiye koşullarına uygun bir biçimde “yoluna konması” gereğinin altı çizilmektedir. Söz konusu ifade bize Şam'daki mekteplerin eğitimdeki başarısızlıklarının orijinal vakfiye koşullarına uymamaktan kaynaklandığı görüşünü ima etmektedir. Biz burada Tanzimat reformlarının hız kazandığı 1860'lı yıllarda dahi Osmanlı merkezinin ilk öğretime

yaklaşımının İslami mahalle mektepleri çerçevesini aşmadığını görüyoruz. Zaten bu yaklaşımda değişim eğilimleri ancak 1860'lı yılların sonlarına doğru görülecektir.⁶⁰

xii-etfâl-i merkumenin hüsnü terbiyeleri esbâbının istihsâli lâzımeden bulunmuş olduğundan

Yani, vakıf mekteplerindeki Müslüman çocuklarının “güzel terbiye” görmeleri için gerekli şartları oluşturmak bir zorunluluktur deniyor. Burada karşımıza *hüsnü terbiye* ifadesi çıkmakta. Eğitimin amacının çocuklara disiplin anlamında, toplumsal konformizm anlamında terbiye vermek olduğu anlaşılıyor. Yani vakıf mekteplerinin geleneksel eğitim anlayışı ile karşı karşıyayız. Çocuklara mahalle mektepleri aracılığıyla Sünni dinsel bilginin öğretilmesi ile birlikte devlete ve otoriteye itaat değerlerinin aktarımına dayalı sosyal disiplinizasyon yaklaşımı 16.yüzyıldan beri varolan ve özellikle kriz zamanlarında ortaya çıkan bir Osmanlı eğitim geleneğiydi.⁶¹ Tam da 1860 Şam katliamı sonrasında bu tür hadiselerin önüne geçilmesi ve ayrıca yerel nüfus tabanı nezdinde devlet otoritesine itaat bağlamında bir değerler sistemini oturtmak açısından geleneksel eğitimin terbiye edici özelliği muhtemelen bir emniyet supabı olarak düşünülmekteydi.

xiii-mekteb-i mezbûrın olvechile teşkiliyle berâber mûmâ-ileyh (10) münhâl olan sâlif üz-zıkr ma'âşdan bin guruşunun kendüsüne tahsîsiyle mûmâ-ileyh Mahmûd Efendinin müdürlik-i mezkûre ta'yîni

Bu ifadede, tekrar konu rüşdiye mektebine getirilmekte ve sözü edilen mektebin tesis edilmesiyle birlikte Arapkirizâde Ali Paşa'dan kalan maaşın 1000 Kuruşunun Şam Mektepler Müdürlüğüne atanacak Mahmud Efendi'ye bağlanması konusu dile getirilmektedir. Söz konusu 1000 Kuruşluk meblağ, ki bu muhtemelen aylık bir maaş olacaktı, zamanına göre oldukça makbul sayılabilecek bir rakamdır. Zira aynı yıllarda bir rüşdiye mektebinin baş öğretmenine 800 Kuruş ve sıradan bir öğretmene 500 Kuruş maaş ödenmekteydi. Ancak Mahmud Efendi'nin bir Şam ileri geleni olduğunu düşünecek olursak söz konusu meblağın gerçek anlamda bir maaştan ziyade Mahmud Efendi'nin atandığı müdürlükteki hizmetleri için daha çok bir hakk-ı huzur niteliğinde olduğunu anlarız.⁶²

xiv-ve bu maddenin mevâdd-ı (11) esâsiyesi kararlaşdırmak için riyâseti efendi-i mûmâ-ileyhde olarak mahallince bir komisyon teşkil olunacağından

Yukarıdaki ifadeye göre rüşdiye mektebinin açılması ve Şam Mektepler Müdürlüğü'nün kurulması gibi temel meseleler konusunda kararlara varmak üzere başkanlığı Mahmud Efendi'de olmak kaydıyla mahallinde bir komisyon teşkil edilecekti. Bu ibare oldukça ilginç, zira Mahmud Efendi'in başkanlığında böyle bir komisyonun kurulması adı geçen kişinin gerek yerel bazda ve gerekse merkez nezdinde ne denli bir nüfuza sahip olduğunu, dolayısıyla da Fuad Paşa tarafından kuvvetle desteklendiğini göstermektedir. Bir anlamda Şam'daki eğitim tümüyle Mahmud Efendi'nin uhdesine bırakılmıştı. İşin diğer bir yönü bahsi geçen komisyonun kendisine dairdir. 1870 öncesinde vilayetlerde herhangi bir eğitim komisyonunun var olmadığı düşünülecek olursa⁶³ Şam'da kurulması kararlaştırılan komisyonun belki de Osmanlı taşrasında yerel eğitimi koordine etmeye yönelik bir ilk yerel komisyon girişimi

⁶⁰ Somel, *Modernization*, 42-48.

⁶¹ Somel, *Modernization*, 24-27.

⁶² Somel, *Modernization*, 163.

⁶³ Somel, *Modernization*, 94-95.

olduğu varsayılabilir. Ancak, biraz yukarıda da belirtildiği üzere, söz konusu komisyon gerçekte ancak 1877’de kurulacaktır.

xv-gerek komisyonun vazîfe-i me‘mûriyeti (12) ve gerek mekteb-i mezkûrın sûret-i teşkilini ve evkaf-ı şerîfenin tahkîk-i keyfiyâtını mübeyyin Meclis-i Maârifden bir kıt‘a ta ‘lîmât kaleme alınmış olduğundan

Şam’da kurulacak olan komisyonun görev kapsamı, rüşdiye mektebinin kuruluş biçimi ve Şam’daki vakıfların durumunun soruşturulmasına ilişkin Meclis-i Maârif’in bir yönerge hazırlandığı anlaşılıyor. Diğer bir deyişle, vakıfların o günkü vaziyeti ve işleyişi hakkında ciddi bir kuşku söz konusu olup gerektiğinde bir müdahale tasarlanmaktaydı. Vakıflar konusunu biraz daha açmakta fayda vardır. Bilindiği üzere imparatorluk dahilindeki şehirlerin siyaseten muktedir yerel ileri gelenlerinin (âyân, ulema, şeyh, ağa vs.) finansal güç tabanları vakıflardı.⁶⁴ Vakıflar esasında hanedan üyeleri ve Osmanlı askerî sınıf mensuplarınca (vezirler, paşalar, valiler vs.) hayır ve kamu hizmeti sunmak üzere kurulmakta olup yönetimleri İstanbul’dan denetleniyordu. Ancak 18.yüzyıla gelindiğinde vakıfların esas olarak âyânlarca kurulduğu bilinmektedir. Şeklen İstanbul tarafından denetimi sürse dahi gerçekte kontrol yerel ileri gelenlerin elindeydi.⁶⁵ Vakıfların bir şekilde dünyevî amaçlarla, iktidar amaçlı olarak kullanılmasına 1860 sonrasında bir denetleme çabası olup olmadığını tam olarak bilemiyoruz. Yukarıdaki ibare buna bir emare olabilir gibi gözüküyor. Bir olasılıkla Şam vakıfları ciddi anlamda denetime tabi tutulmak suretiyle Şam’ın geleneksel ileri gelen güç odakları siyaseten denetim altına alınmak istenmiş olabilir. Son olarak, burada dikkati çeken başka bir husus 1857’de kurulmuş olan Maarif Nezâreti’nden söz edilmeyip bünyesindeki bir kurul olan Meclis-i Maârif’in doğrudan muhatap alınmasıdır.

xvi-ta ‘lîmât-ı (13) mezkûrenin zât-ı sâmilîlerinin kâffe-i husûsâtda müsellemler olan ârâ-yı sâ‘ibe ve husûsan olhavâlice ma‘lûmât-ı kâmileleri icâbınca led-el-hâce noksânları (14) ikmâl olunmak ve bunun için bir nizâmname iktizâ eder ise oraca yapılmak üzere savb-ı sâmilîlerine irsâliyle berâber

Meclis-i Maârif’in hazırladığı yönerge, pasajda ifade edildiği biçimiyle “sadrazam hazretlerinin tüm konularda sahip olduğu yanılmaz görüşleri ve özel olarak o yöre hakkında sahip olduğu kapsamlı bilgiler dolayısıyla ihtiyaca uygun biçimde eksikleri tamamlanmak” ve bunun için gerekirse Şam’da bir nizamname hazırlanmak üzere sadrazam nezdine gönderilecektir. Bu pasajda karşımıza çıkan bir sorun burada sözü geçen sadrazamın kim olduğudur. Belgenin tarihine bakılacak olursa o sırada sadrazam Âlî Paşa idi. Ne var ki Âlî Paşa’nın Suriye ve Şam bölgesi hakkında özel olarak malumat sahibi olduğuna dair elimizde bir veri yok. Âlî Paşa’nın Arapça konuşulan eyaletlerde görev yapmadığı ve hatta doğru dürüst Arapça dahi bilmediği tarihçilerce malumdur.⁶⁶ Buna karşın Âlî Paşa’dan önce sadrazamlık görevinde bulunan kişi Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa olup kendisi çeşitli zamanlarda Akka ve Kudüs ve Halep’te mülki memurluklar ve valiliklerde bulunduğu gibi Şam’da Arabistan ordusu müşirliği de yapmıştı. Dolayısıyla burada söz edilen *husûsan olhavâlice ma‘lûmât-ı kâmileye* sahip sadrazam çok büyük bir olasılıkla, üçüncü sadrazamlığını 27 Mayıs 1860 ile 6 Ağustos 1861 arasında yapmış olan Kıbrıslı Mehmed Paşa olmalıdır. Eğer bu saptamamız doğruysa incelediğimiz bu birinci varaktaki 1 numaralı iptal

⁶⁴ Barnes, 44; Roded, 95.

⁶⁵ Barnes, 44; Roded, 96-98.

⁶⁶ Inal, 4; Davison, *Reform*, 84.

edilmiş metnin kendi içerisinde daha eski, 6 Ağustos 1861 öncesine ait bir metinsel tabakayı ihtiva ettiği ortaya çıkmakta.

xvii-keyfiyetin Devletlû Vâlî Pâşâ Hazretlerine (15) ve ma'âş maddesinin dahî Mâlîye Nezâret-i Celîlesine bildirilmesi tezekkür ve tensîb olunmuş

Burada, yukarıda belirtilen politikaların Şam valisi Emin Paşa'ya ve Mahmud Efendi'ye maaş konusunun da Maliye Nezâreti'ne bildirilmesinin Meclis-i Vâlâ tarafından görüşülüp uygun bulunduğu belirtiliyor.

xviii-ve bi-l-istizân-ı] irâde-i seniye-i Cenâb-ı Pâdişâhî [dahî olmerkezde (16) müte'allik ve şerefsüdûr bıyurulmuş] ve keyfiyet pâşâ-yı müşârün-ileyh hazretleriyle nezâret-i [müşârün-ileyhâya bildirilüb zikr olunan ta'lîmât leffen irsâl-ı seviy-i sâmi-i (17) âsafâneleri kılınmış olmağla ber-mücib-i irâde-i seniye iktizâlarının icrâsı bâbında irâde efendimindir.]

Meclis-i Vâlâ'nın bu kararları padişah iradesinin getirdiği izinle vali paşaya ve Maliye Nezâreti'ne bildirilmiş ve sözü geçen yönerge zarfıyla birlikte sadrazam makamına iletilmiştir.

b.) 2 Numaralı İptal Edilmiş Metnin Tahlili (Birinci Varak)

Bu metin, iptal edilen birinci belgenin büyük ölçüde kısaltılmış ve ayrıntılı içeriğinden mahrum edilmiş bir halidir. Burada sadece 1 numaralı belgede varolup da 2 numaralı belgede mevcudiyetini görmediğimiz, dolayısıyla çıkarıldığına hükmedebileceğimiz hususlara dikkat çekilecektir:

Öncelikle, gayri Müslim cemaat okulları ve yabancı eğitim kurumlarına ilişkin gözlemler ve Hıristiyanların yerel idareyi “doldurduklarına” ilişkin kanaat bu metinde yoktur. Sonra, Şam'da maarife ilişkin bir komisyon kurulması konusu çıkarılmıştır. Bunu takiben, komisyonun işleme biçimini, rüşdiye mektebinin kuruluş yöntemini ve yerel vakıfların soruşturulması şeklini belirleyecek bir yönergenin Meclis-i Maârif tarafından hazırlanması meselesini görmüyoruz. Sonuncu olarak, sadrazamın yönergenin eksikliklerini kontrol ederek gerekli düzeltmeleri yapması ve şayet lüzumlu ise Şam'da bir nizamname hazırlanması hususu söz konusu değildir. Bütün bu noktalar 2 numaralı belgede noksan olmasına karşın bu belgede 1 numaralı belgede bulunmayan bir ayrıntıya dikkati çekmekte fayda vardır:

orada dahî bir mekteb-i rüşdiye teşkîliyle mekâtib-i Şâmiye müdürlüğüne müteveffâ (ç1-2) 'Arabkirlî 'Alî Pâşâdan münhal olan bin beşyüz kuruşdan bin gurusunun bil-tahsîs mevâlî-i kirâmdan ve Şâm-ı Şerîf meclis â'zâsından (ç1-3) faziletlû Mahmûd Efendi'nin ta'yîni Devletlû Fû'âd Paşa Hazretleri tarafından vuku 'bulan iş'âr üzerine Meclis-i Vâlâda tensîb olunarak

Burada Fuad Paşa'nın adı açık bir biçimde zikrediliyor.

c.) 3 Numaralı Geçerli Nihâî Metnin Tahlili (Birinci Varak)

3 numaralı ve üzerinde iptal çiziklerinin olmadığı, dolayısıyla geçerli kabul edebileceğimiz nihâî metin 2 numaralı metne göre bile daha bir kısalmış haldedir. Burada sadece yukarıda belirttiğimiz noksanlar değil, 2 numaralı metinde varolan bazı bilgilerin dahi çıkarılmış

olduğunu görüyoruz. Birincisi, imparatorluğun çoğu tarafında rüşdiye mektepleri açılmak suretiyle padişahın da sayesinde halk çocuklarının eğitim olanaklarına kavuştukları vurgusu iptal edilmiştir. Ayrıca, Müslüman çocukların sokaklarda süründükleri gözlemi çıkarılmıştır.

d.) 4 Numaralı Bilgilendirme Şukkasının Tahlili (İkinci Varak)

Elimizdeki 4 numaralı metin Meclis-i Vâlâ'dan Şam valisine ve Maliye Nezâreti'ne gidecek takrir hakkında Fuad Paşa'ya yazılan bir şukkadır. Bu metinde herhangi bir düzeltme veya iptal görünmemektedir. Dolayısıyla bu belgeyi devlet bürokrasisinde sonunda netleşmiş görüş ve yaklaşımların bir yansıması olarak düşünebiliriz.

i-Fû'âd Pâşâ Hazretlerine Bâbân (?) fi 19 takdîm

Söz konusu şukka Şam'da olağanüstü yetkilerle donatılmış halde görev yapmakta olan hariciye nâzırı ve Meclis-i Vâlâ reisi Fuad Paşa'ya hitaben kaleme alınmıştır. Takdim satırında sol üst kenarda kâtibin parafı niteliğinde bir ibare ve tarih olarak bir kısaltma halinde 19, yani 19 Rebiyülâhir 1278/24 Ekim 1861 yazmakta. Parafın okunması problemlidir; bir ihtimalle “Bâbân” diye okunabilir, ancak başka türlü okuma olasılıkları da olabilir.

ii-(1)Şâm-ı Şerîfde dahî bir mekteb-i rüşdî küşâdı hakkında resîde-i dest-i tekrîm olan tahrîrât-ı 'aliyye-i âsafâneleri evrâk-ı melfûf ile berâber hasb el-'âde Meclis-i Vâlâda (2) görüldükden sonra led-el-'arz manzûr-ı 'âlî-i Pâdişâhî bıyuruldu

Burada, Şam'da bir rüşdiye mektebi açılmasına dair sadrazamdan gelen yazının zarfıyla beraber Meclis-i Vâlâ'da görüşüldüğü ve sonra padişaha sunulduğu belirtilmekte.

iii-Vâkı'a orada kâ'in mektebler vaz'-ı aslîsinden çıkararak teessüf olunacak bir hâlde bulunduğu (3) ve binâen 'aleyh bunların şart-ı vâkıflarına tevfiқан heyet-i asliyelerine ircâ'ı ile etfâl-ı müslimînin hüsnü ta'allüm ve terbiyeleri esbâbının istihsâli lâzımeden olduğu cihetlerle

Yani, Şam'da bulunan geleneksel Müslüman mektepleri orijinal hallerinden uzaklaşarak üzülmeyecek bir hale düşmelerinden ötürü vakfiyelerinde belirtilen şartlara uygun olarak asıl durumlarına döndürülmeleri ve Müslüman çocukların iyi öğrenim ve terbiyeleri için gerekli koşulların sağlanmasının gereği vurgulanıyor. Bu noktada, yukarıda, 1 numaralı iptal edilmiş metnin x numaralı pasajı için yapılmış olan yorumlara bakmak uygun olacaktır.

iv-sâlif üz-zikr mekteb-i (4) rüşdînin sûret-i teşkîl ve küşâdı Allah el-Hamd eser-i himmet-i bülend ve sebet-i dâverîleriyle hittâ-i Şâmiyede ser-nümâ-yı zuhûr olmakda olan ıslâhât ve tanzîmâtın (5) cümle-i cemîlesinden olacağından olvechile icâbının icrâsı ile berâber

Bu pasajda karşımıza dikkat çekici bir nokta çıkıyor. Rüşdiye mektebinin kuruluşunun Allah el-Hamd padişahın yüksek gayretinin eseri ve sebatıyla Şam ülkesinde kendini göstermekte olan ıslahat ve tanzimatın övgüye değer cümlesinden olacağı bildiriliyor. Burada, söz konusu ifadeyi içrek olan şu fikirleri çıkarsamamız olasıdır: Birincisi, Şam ülkesinde yakın zamanlara değin ıslahat ve Tanzimat pek de mevcut değildi. Ancak artık bu durum değişmektedir ve Tanzimat reformları yaygınlaşmaktadır. Kurulacak rüşdiye mektebi de Tanzimat'ın Şam bölgesinde etkili olmaya başlamasının bir göstergesi olacaktır. Bunları tespit ettikten sonra,

eğer biz Tanzimat reformlarını merkezi otoritenin güç kazanması ve yerel iktidar odaklarının güçlerinin azalarak merkeziyetçi sisteme entegre olmaları süreci olarak anlayacak olursak bir devlet eğitim kurumu olarak rüşdiye mektebinin bölgedeki varlığını bir anlamda eğitim ve toplumsallaşma süreci açısından resmî bir birimin – Mısır işgalinden beri⁶⁷ – ilk kez Şam bölgesinde yer kazanacağı ve böylelikle Tanzimatçı değerlerin ahali arasında yaygınlaştırılabileceği görüşünün kapalı bir biçimde ifade edildiğini düşünebiliriz.

v-müdürlüğüne dahî iş‘âr-ı ‘âlîleri üzere müteveffa ‘Arabkîrli ‘Ali Paşadan münhal bin beşyüz kuruşdan bin kuruş (6) ma‘âş ile mevâlî-i kirâmdan ve Şâm-ı Şerîf meclis â‘zâsından fazîletlû Mahmûd Efendinin ta‘yîni makrûn-ı müsâ‘ade-i seniye olarak keyfiyet devletlû Vâlî Pâşâ (7) Hazretlerine Mâliye Nezâret-i celîlesine bildirilmesine

Şukkanın bu kısmında, sadrazamdan gelen yazılı bildirimden anlaşıldığı üzere merhum Arapkirli Ali Paşa’dan kalan bin beşyüz kuruşluk maaştan bin kuruşunun mevâlî-i kirâmdan ve Şam Meclisi üyelerinden Mahmud Efendi’ye tahsis edilmek suretiyle müdürlüğe atanması konusunda padişah iradesi çıktığı ve bu hususun Şam valisi Emin Paşa’ya ve Maliye Nezâreti’ne bildirilmesi gereği vurgulanmakta. Ancak bu pasajda “müdürlük” ibaresinde bir anlam belirsizliği söz konusudur. Bir önceki, **iv** numaralı pasajla bu pasaj bir bütünlük halinde okunduğu takdirde rüşdiye mektebinin müdürlüğü anlaşılmakta. Bu durumda Mahmud Efendi’nin rüşdiye müdürlüğüne atandığı ifade edilmiş oluyor. Ne var ki bundan önceki tüm metinlere göre Mahmud Efendi rüşdiye müdürlüğüne değil, Şam Okulları Müdürlüğü’ne atanmış olacaktı. Ayrıca, Mahmud Efendi gibi seçkin ve devletin çok önem verdiği bir ulemanın rüşdiye müdürlüğüne atanması en hafifinden “tenzil-i rütbe” mahiyetinde bir uygulama olurdu. Bundan ötürü biz burada bir eksik yazım durumu olduğunu varsayabilir, gerçekte ifade edilmek istenen şeyin Şam Okulları Müdürlüğü olduğunu düşünebiliriz.

vi-ve revîş-i inhâ-yı sâmi-i dâverîlerine nazaran bunun mevâdd-ı esâsiyesinin kararlaştırılması zımında efendi-i mûmâ-ileyhin (8) riyâsetiyle mahallince bir komisyon teşkîl olunacağından

Burada, sadrazam makamının yol ve tutumuna uygun olarak rüşdiye mektebinin açılması ve Mahmud Efendi’nin Şam Okulları Müdürlüğü’ne atanmasına ilişkin hususların kararlaştırılması çerçevesinde yine Mahmud Efendi başkanlığında mahallinde bir komisyon teşkîl olunacağı belirtilmekte. Pasajın yorumu için yukarıda, **1** numaralı iptal edilmiş metnin **xiv** numaralı pasajına dair yorumlara bakmak uygun olacaktır.

vii-bu komisyonun vezâ‘if-i me‘mûriyetini ve gerek mektebin sûret-i teşkîlini ve evkaf-ı şerîfenin (9) tahkîk-i keyfiyyâtını mübeyyin meclis-i maârifden kaleme alınan ta‘lîmât led-el-hâce noksanları ikmâl olunmak ve iktizâ eder ise bir nizâmnâme dahî tanzîm bîyurulmak üzere leffen irsâl kılınmış olmağla olbâbda irâde efendimindir.

Yani, söz konusu mahalli komisyonun resmi görevlerini ve ayrıca mektebin kuruluş biçimini ve vakıfların içinde buldukları durumun soruşturulmasını içeren bir yönergenin Meclis-i Maârif’te kaleme alındığı belirtiliyor. Son olarak, yönergenin eksikliklerinin tamamlanması ve gerekirse ayrıca bir nizamname düzenlenmesi gereğinin altı çizilmekte. Vakıflar konusunun yorumu için **1** numaralı iptal edilmiş metnin **xiv** numaralı pasajına dair yorumlara bakılabilir. Burada nizamname konusu üzerinde durmakta fayda var. **1** numaralı iptal edilmiş

⁶⁷ 1831-1840 devresinde Mısır idaresi Şam’da modern bir askerî okul açmıştı. Bkz. Somel, *Modernization*, 28.

metnin Osmanlıca orijinalinin 14.satırına ve aynı metnin **xvi** numaralı yorum pasajına denk düşen kısmında da bir nizamname hazırlanması bahsi bulunuyor. Ancak, 1 numaralı metinde nizamnamenin *oraca*, diğer bir deyişle Şam'da hazırlanacağı belirtilirken incelediğimiz 4 numaralı şukkada herhangi bir yer belirtilmiyor. Dolayısıyla, nizamnamenin Şam'da mı, yoksa İstanbul'da mı kaleme alınacağı hususu bu metinde belirsiz görünüyor.

4 numaralı Fuad Paşa'yı bilgilendirme amaçlı hazırlanmış şukkaya genelde baktığımızda özellikle 1 numaralı iptal edilmiş şukkadaki farklı olarak Hıristiyanların durumu, gayri Müslim cemaat okulları ve yabancı eğitim kurumlarına ilişkin gözlemler ve Hıristiyanların yerel idareyi "doldurduklarına" ilişkin kanaat bu metinde bulunmuyor. Aynı şekilde, imparatorluğun çoğu tarafında rüşdiye mekteplerinin açılmasıyla, padişahın da sayesinde, halk çocuklarının eğitim olanaklarına kavuştukları vurgusu olmayıp Müslüman çocukların sokaklarda süründükleri gözlemi de yoktur. İlk üç metin Meclis-i Vâlâ'dan Şam valisine ve Maliye Nezâreti'ne hitaben yazılmış olduklarından ötürü bu metinlerde değişik ölçülerde de olsa okulların reformu, bir rüşdiyenin açılması, vakıfların denetimi, Mahmud Efendi'nin atanması, maaş tahsisatı gibi uygulamaları açıklayıcı, "meşrulaştırıcı", retorik ifadeler görülmekte. Halbuki 4 numaralı metnin muhatabı olan Fuad Paşa'nın kendisi zaten Meclis-i Vâlâ reisi olması ve hatta öngörülen tüm bu uygulamaları muhtemelen kendisi gerekli bulması nedeniyle öbür metinlerde karşımıza çıkan açıklayıcı ve retorik ifadeler bu metinde yoktur. Öte yandan Şam'da rüşdiye mektebi açılmasına Tanzimat reformlarının uygulanması bağlamında atfedilen anlam dikkate değerdir.

VI-Genel Değerlendirme

Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlayan Tanzimat reformları süreci Kırım Savaşı'na değin ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun "merkez eyaletleri" denilebilecek doğu Balkanlar ve Anadolu'nun batısı ile ortasında az veya çok uygulamaya konabilmişti. Arapça konuşulan eyaletlerde ise Osmanlı merkez otoritesi varlığını olsa olsa minimum seviyede gösterebiliyordu. Cebel-i Lübnan ve Şam'ı kapsayan Suriye bölgesinde yerel iktidar unsurları bölgesel nüfuzlarını devam ettirmekteydiler. Öte yandan aynı bölgede dinsel ayrılıklar ve sınıfsal farklılıkların çakışması zaten geleneksel olarak mevcut olan toplumsal gerilim potansiyelini daha bir artırmaktaydı. Kırım Savaşı'nın sonunda ilan edilen Islahat Fermanı ve gayri Müslimlere tanınan eşitlikçi kamusal haklar sözünü ettiğimiz gerilim ortamını, en ufak bir kıvılcımla büyük toplumsal şiddet patlamalarına yol açacak bir kıvama getirmişti. Osmanlı idaresinin bölgedeki varlığının cılız kaldığı ve yerel ileri gelenler üzerinde devlet nüfuzunu egemen kılamadığı bir ortam dahilinde Cebel-i Lübnan'da Marunîler ile Dürzîler arasında gelişen bir iç savaş 1860'da Şam'a sıçrayarak fakir Müslüman kitlelerinin Hıristiyanlara yönelik katliamıyla sonuçlandı. Bu duruma büyük devletler başta Fransa olmak üzere doğrudan müdahil olmuşlar ve sonuç itibarıyla Cebel-i Lübnan, mutasarrıfı bir Hıristiyan olan ve uluslararası bir statü kazanan özerk bir sancak haline gelmiştir.

Cebel-i Lübnan iç savaşı ve Şam katliamı hem Osmanlı Devleti'nin uluslararası itibarına büyük zarar vermiş, hem de Tanzimatçı ricâli zor bir duruma sokmuştur. Bütün bu gelişmeler Bâb-ı Âlî açısından Arap eyaletlerinde ve de özellikle farklı din ve mezhep topluluklarının yan yana yaşadığı Suriye coğrafyasında Tanzimat reformlarının bir an evvel uygulamaya konarak gelecekte başka bir dinsel huzursuzluğun ve diğer bir uluslararası müdahale olasılığının önünü almaya mecbur kılmıştır. Şam katliamı sırasında ihmali görülen vali

Ahmed Nazır Paşa biraz da Avrupalı güçleri yatıştırmak uğruna idam edilmiştir.⁶⁸ Bundan böyle Suriye coğrafyasında Tanzimat reformlarının uygulanması doğrultusunda çok daha kararlı adımlar atılmıştır.⁶⁹

İncelediğimiz Meclis-i Vâlâ kökenli eğitime ilişkin iki varak tam da Şam katliamı sonrasında, Fuad Paşa'nın Suriye bölgesinde yaşanan yıkımın sorumlularını cezalandırmak ve Cebel-i Lübnan'da yeni bir idari düzen kurmak üzere büyük güçlerin temsilcileriyle müzakerelerde bulunmak üzere hem hariciye nâzırı, hem de Meclis-i Vâlâ reisi sıfat ve yetkilerini şahsında birleştirmiş bir halde Beyrut'ta görev yaptığı sırada kaleme alınmıştır. Birinci varak gerçekte üç şukka içermekte olup ilk ikisi iptal edilmiş, üçüncüsü ise geçerlidir. İkinci varak ise Fuad Paşa'yı bilgilendirme amaçlı bir şukkadır. Birinci varaktaki 1 numaralı şukka içerik açısından kapsamlı olup diğer metinlerde aynı içerik mevcut değildir. Söz konusu 1 numaralı şukkadaki içerik zenginliği bir anlamda Tanzimatçı ricâlin Şam'daki duruma ilişkin en içten, "sansürsüz" diyebileceğimiz fikirlerinin yansımaları olması bakımından önemlidir. Ancak bu fikirlerin açıkça bir belgede yazılması muhtemelen siyaseten uygun bulunmamış olmalıdır ki ikinci ve özellikle de üçüncü şukkada çıkarılmışlardır. Buna karşılık tarihçi gözüyle birinci şukkanın ihtiva ettiği görüşler, her ne kadar iptal edilmiş olsalar dahi, uygulanacak reform politikalarının düşünsel saiklerini anlamak açısından, dikkate alınmalıdır.

Birinci varakta karşımıza çıkan bu içerik farklarının bir sebebi sansür ise diğer bir sebebi de, bir olasılıkla, birinci şukkanın kaleme alındığı devre ile diğer şukkaların yazıldığı zaman dilimi arasındaki önemli farktır. Birinci şukkanın yazıldığı sırada sadarete bulunan kişi Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa idi. Üçüncü defa sadrazamlığa 7 Zilkade 1276/27 Mayıs 1860'da atanmıştı.⁷⁰ Kıbrıslı Mehmed Paşa Tanzimat devri devlet adamları içinde daha muhafazakâr olarak bilinen bir sima olup⁷¹ birinci şukkada Hıristiyanlara ve Müslümanlara ilişkin dile getirilen görüşler, yani Hıristiyanların devlet dairelerini doldurdıkları ve buna karşın Müslümanların sokaklarda süründükleri türünden fikirler, âdetâ İslahat Fermanı'na bir tür muhafazakâr bir tepkiselliği ifade ediyordu. İkinci ve özellikle üçüncü şukkalar ise muhtemelen Kıbrıslı Mehmed Paşa 29 Muharrem 1278/6 Ağustos 1861 günü azledilip⁷² yerine Âlî Paşa sadrazam olduktan sonraki zaman dilimine tesadüf etmekte olup dolayısıyla bu tür görüşler iptal edilmiştir. Öte yandan, her ne kadar muhafazakâr bir tepkiselliği ifade etse de, söz konusu görüşlerin gerçekte en "Batıcı" Tanzimat ricâlinin beyinlerinin derinliklerinde de gizliden gizliye var olduğu varsayılabilir.

Hıristiyanlara ilişkin görüşlerde vurgulanan bir husus, Müslüman olmayan çocukların gerek yerel cemaatler tarafından açılmış okullar, gerekse yabancıların yaptırdığı okullarda her türlü bilimi okuma olanağına sahip oldukları doğrultusundaydı. Bu görüş bir anlamda İslahat Fermanı'nın gayrı Müslimlere tanınan özgürce okul açma hakkı karşısında Müslüman yönetici kesimin kapıldığı korkuyu yansıtmaktadır. Yukarıda yapmış olduğumuz metin tahlillerinden de görüleceği üzere bu görüş en azından 1861 senesi için cemaat okulları ve yabancı kuruluşlarının eğitimsel gücünü olduğundan büyük göstermekteydi. Buna karşın eğitimli Hıristiyan memurların gerçekten de Şam yerel idare kalemlerinin büyük bir kısmında istihdam olundukları tarihçiler tarafından da saptanmış bir olgudur. Bu durumda Osmanlı

⁶⁸ Fawaz, 150.

⁶⁹ Bu konuda bkz. Max L.Gross, "Ottoman Rule in the Province of Damascus 1860-1909", Doktora Tezi (Georgetown University, 1979).

⁷⁰ İnal, 92.

⁷¹ Bu konuda bkz. Davison, *Reform*, passim.

⁷² İnal, 96.

Devleti'nin ilk etapta aldığı âcil önlem, Şam'da bir rüşdiye mektebi kurulması ve ilk öğretimin gerçekleştiği geleneksel mahalle mekteplerinin reforme edilmesi konusunda adımlar atılması doğrultusundadır. Rüşdiye mekteplerinin ana amacı mülkiye bürokrasisine eğitilmiş memur yetiştirmek olduğundan yerel idaredeki Hıristiyan rekabetine karşı bir önlem olarak Müslüman çocuklarını yetiştirecek bir rüşdiye mektebi açmak kendi içerisinde anlamlı bir tutumdur.

Bu noktada dikkatimizi çeken esas sorun birinci şukkada ifade edildiği üzere Şam'da bulunan Müslüman mekteplerinin aslında bulunmaları gereken konumlarından çıkarak “esef edilmesi gereken bir duruma düştükleri” doğrultusundaki görüştür. Ancak söz konusu iddia iki anlama gelebilirdi; ya İslam mektepleri zaman içerisinde yozlaştıkları için yetersiz bir duruma düşmüş olabilirdi, ya da sundukları geleneksel eğitim artık değişen zaman ve koşullara uyum sağlayamıyordu. Bu konuda alınan tedbirlerden bir tanesi mahalle mekteplerinin vakıfnamelerinde belirtilen şartların yeniden uygulanması kararıdır, ki bu gerçekten de mektepleri içine düştükleri yoz halden kurtarma girişimi olarak yorumlanabilir. Diğer tedbir ise mahalle mekteplerini denetlemek üzere Şam Okulları Müdürlüğü adıyla bir eğitim idaresi kurmak ve bu idarenin başına Mahmud Hamza Efendi'yi geçirmektir. Şam'ın en saygın ulemasından kabul edilen Mahmud Hamza Efendi modernist görüşlere eğilimiyle biliniyor ve Tanzimat devri Osmanlı yönetici kesimiyle yakın ilişki içerisindeydi. Mahmud Efendi'nin söz konusu idarenin başına atanması çok büyük bir olasılıkla mevcut mahalle mekteplerinin çağa uygun bir biçimde ıslah edilmesi, ancak öte yandan da Müslüman çocuklara “iyi terbiye” verilmek suretiyle yerel nüfus tabanı nezdinde devlet otoritesine itaat bağlamında bir değerler sistemini oturtmak gayesine matuftu.

Ancak Mahmud Efendi'nin yetkilerinin sadece mekteplerle sınırlı olmadığı anlaşılıyor; rüşdiye mektebi açılması ve Şam Okulları Müdürlüğü idaresinin kurulması türünden adımlar için, yine Mahmud Efendi'nin başkan olacağı bir yerel komisyon teşkil edilecekti. Söz konusu komisyon aynı zamanda Şam'daki vakıfların vaziyeti ve işleyişi hakkında soruşturma başlatacağı. Bu husus doğrudan doğruya Şam âyân ve eşrafını ilgilendiren bir konuydu. Zira vakıflar formal olarak İstanbul tarafından denetlenmesine karşın gerçekte kontrol yerel ileri gelenlerin eline geçmiş olup yerel iktidarlarının malî tabanını oluşturmaktaydı. Yukarıda da değinildiği üzere Bâb-ı Âlî 1860 öncesinde Suriye bölgesinde Tanzimat reformlarını gerçek anlamıyla uygulamaya sokamamış olup yerel güç odakları merkezî reformlara karşı direnebilmekteydiler. Ancak 1859 Cebel-i Lübnan hadiseleri ve 1860 Şam katliamı Tanzimat ricâli açısından bıçağın kemiğe dayanması anlamını taşımıştır. Şam eşrafının bir bölümünün söz konusu katliamda dahil olduğu 1861-1862 devresinde Şam'da açılan davalar ve tutuklamalardan da anlaşılıyor.⁷³ Dolayısıyla İstanbul'un son derece güvendiği Mahmud Efendi'nin başkanlığını yapacağı bir komisyona yerel vakıflara yönelik bir soruşturma yetkisinin tanınması tasarısı Şam âyân ve eşrafına yönelik bir göz dağı verme veya sindirme operasyonu girişimi gibi görünmektedir. Böylelikle Tanzimat reformları bundan böyle Suriye coğrafyasında büyük bir engel olmaksızın gerçekleştirilebilecekti. Bu bağlamda, son olarak, ikinci varakta bulunan Fuad Paşa'ya hitaben yazılmış şukkada, açılacak rüşdiye mektebinin “Şam ülkesinde kendini göstermekte olan ıslahat ve Tanzimatın övgüye değer cümlesinden olacağı” görüşünün, bölgede asayiş sağlanıp yerel güç unsurları denetim altına alınıp sisteme entegre edildikten sonra tüm bu önlemlerin bir de eğitimsel adımlarla pekiştirilmesi anlamında yorumlanabileceğini belirtelim.

⁷³ Fawaz, 142-143.

Sonuca gelecek olursak; ele aldığımız metinlerde sözü edilen Şam Okulları Müdürlüğünün, eğitim ve vakıfların işleyişini soruşturmaya yönelik bir komisyonun, veya söz konusu önlemleri düzenleme amaçlı bir nizamnamenin gerçekten kurulduğu veya kaleme alındığı herhangi bir şekilde belgelenmiş olmayıp bir olasılıkla da tahakkuk ettirilmemişlerdir. Bu sırada sadece Şam’da bir rüşdiye mektebi açıldığını kesinlikle biliyoruz.⁷⁴ Pekiyi, bu takdirde bunca sayfadır tartıştığımız bu metinlerin tarihsel önemi nereden kaynaklanıyor? Öncelikle, ele almış olduğumuz şukkarlar 1860 sonrası Suriye’inde Tanzimat reformlarının etkin bir biçimde uygulamaya konması sürecinin özellikle eğitimsel yönünü yansıtan bir enstantane niteliğindedirler. İkincisi, tahakkuk ettirildiği kesin olmamakla beraber, alınması istenen önlemler Tanzimatçı idarenin Şam eşrafi ve ileri gelenlerinin nüfuzunu sınırlandırmaya yönelik tasarılarına ışık tutmaktadır. Bütün bu süreç dahilinde Şam ulemasından Mahmud Hamza Efendi’ye atfedilen önemli rol dikkati çekmektedir. 1860 sonrasında Tanzimat reformlarının Şam’da uygulanmasında Mahmud Efendi’nin önemli bir rol oynadığı anlaşılıyor. Bu bilgilerin ışığında Osmanlı son dönemi taşra tarihçiliği açısından adı geçen kişinin faaliyetlerinin incelenmesi bir gereklilik olarak ortaya çıkıyor. Nihayet, özellikle 1 numaralı şukka Islahat Fermanı’nın yarattığı sonuçların, özellikle de gayri Müslimlere kamusal hayatta sağlanan eşit hakların, sadece sıradan Müslüman ahali tarafından değil, Tanzimat bürokratlarının bir kısmı tarafından bile hazmedilemediğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

⁷⁴ Ma’oz, 188.